

НА ДОПОМОГУ ВИВЧЕННЮ КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПОСИЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО ТИСКУ В УКРАЇНІ. ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ПРОБУДЖЕННЯ І ЗРУШЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ РУСІ 30–50-х рр. XIX ст.

Ю. ТЕРЕЩЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет

Новий цар Микола I (1825–1855) заходився зміцнювати самодержавно-поліцейський режим і владу поміщиків у Росії. Саме з цією метою було створено «собственную его императорского величества канцелярию», у відання якої перейшли освіта, законодавство, селянське питання. Її 3-тє відділення керувало таємною поліцією, жандармським корпусом і тримало під поліцейським наглядом всю країну, стежило за усіма проявами інакодумства. Над друкованими виданнями була встановлена найсуворіша цензура. Ворожий будь-яким проявам вільної і незалежної суспільної думки, російський царизм устами міністра освіти Уварова проголосив своїми основними принципами «православие, самодержавие, народность». Причому в розумінні казенних ідеологів ця формула мала забезпечувати панівне становище російської православної церкви, яка служила ідеологічною опорою деспотичного царського режиму й повністю залежала від світської влади (зосередження усієї влади в руках царя, усунення всіх суспільних верств від участі у політичному житті, недопущення будь-яких форм самоврядування, натомість – панування бюрократії в усіх сферах життя). «Народність» означала фактичне панівне становище росіян, придушення будь-яких проявів національної окремішності численних народів Російської імперії. «В Росії деспотизм працює завжди з математичною правильністю, і результатом цієї послідовності є крайнє гноблення», – писав французький емігрант маркіз де Кюстін про миколаївську Росію.

І все ж Микола I вирішив здійснити деякі суспільні перетворення. Аракчєєв був відсторонений від влади, Сперанського було викликано із заслання і він знову отримав вплив на державні справи. Сперанський опублікував «Повне Зібрання Законів Російської імперії» у 45 томах. З них були відібрані і приведені у певну систему усі закони, що могли знайти застосування у тогочасних умовах, були відповідно виправлені і склали «Зведення Законів Російської імперії» у 15 томах.

До управління був також покликаний В. Кочубей, співробітник Олександра I, якого було призначено головою Державної Ради.

Не можна сказати, що Микола I не відчував необхідності суспільних перетворень. Російське дворянство виявляло повну неспроможність організувати виробництво матеріальних благ та економічне життя взагалі. У цьому була його докорінна відмінність від, скажімо, англійського дворянства, яке було активним учасником соціально-економічних процесів. Ця відмінність відносилась і до більш консервативних його загонів у Західній Європі, наприклад німецького і т.п. Сформувавшись на військових традиціях, збиранні податків і накладанні контрибуцій, російське дворянство ставилося із певною зневагою до промислової, торгівельної і фінансової діяльності і не виявляло тенденцій до формування самостійної політичної та економічної позиції. Фактично воно повністю підпорядковувалось бюрократично-чиновницькій системі, виробленій російським самодержавством.

Відповідь на питання про перспективу суспільно-політичного розвитку після потрясінь 1825 року намагалися дати і держава, і суспільство, звичайно, кожне з них у свій спосіб.

Гостро критичне сприйняття російських імперських реалій, яке сформувалося в перші роки після ліквідації автономії України, її традиційних державних інститутів, не послабло в результаті тиску миколаївської репресивної системи. Імперський уніфікаційний прес лише поглиблював відчуження між українським і російським суспільством.

Тотальне несприйняття Україною імперських порядків, попри загалом лояльне ставлення до інституту російської монархії, констатувалось багатьма обсерваторами тодішньої української дійсності. «Я не находил в Малороссии ни одного человека, с которым мне удавалось говорить, выгодно к России расположенным; во всех господствовал явный дух оппозиции, – писав про свої відвідини України в 1824 р. генерал О.Л. Михайловський-Данилевський. – У них есть пословица: “он всем хорош, да москаль”, то есть русский и следственно есть злой или опасный человек. Такая ненависть происходила от нарушения прав Малороссии, от упадка кредита и промышленности, от возвышения налогов, которые в Малороссии произвели повсеместную бедность, и от дурного устройства судебных мест, где совесть была продажная».

Німецький географ і мандрівник Йоган Георг Коль, який у 1841 р. відвідав Україну, констатував: «Неприязнь народу Малоросії до народу Великої Росії настільки сильна, що її можна назвати просто національною ненавистю, і це почуття протягом сімнадцятого століття скоріше зміцнилося, ніж ослабло, коли країну загарбала Московська імперія... – писав він. – Під час перших ста років після союзу Малоросія продовжувала мати своїх власних гетьманів і зберігала багато своїх стародавніх конституцій і привілеїв, але всі вони були зметені ретроградними реформами попереднього і теперішнього століття. Навіть слово “Малоросія” від 1837 року було скасовано, воно вже не зустрічається в офіційних документах». Водночас Коль висловив пророче переконання – «якщо одного дня колосальна Російська імперія розлетиться вщент, можна не сумніватися, що малоросіяни утворять окрему державу».

Німецький мандрівник зміг, зокрема, розгледіти те, чого пізніше не хотіла бачити пануюча в українському суспільному русі XIX ст. народницька інтелігенція. Він констатує, що українська шляхта зберігає «багато ознак свого золотого віку незалежності. У багатьох будинках можна побачити портрети Хмельницького, Мазепи, Скоропадського і Розумовського, які в різні часи були гетьманами, а рукописи, що розповідають про тамті дні, старанно зберігаються у скринях».

Водночас Коль помітив надзвичайно важливий фактор впливу дворянства на суспільне життя українців XIX ст. Він наголошує, що українці «мають свою власну мову, мають свої власні історичні спогади, рідко змішуються або беруть шлюб з московськими правителями... Можна сказати, що їх національне коріння росте з провінційної знаті, яка проживає по селах і від якої походять усі великі політичні рухи».

Ця «провінційна знать», тобто українська дворянсько-шляхетська верства, нащадки козацької старшини разом із селянством стихійно зберігала мову, віру, звичаї, традиційні форми родинного та громадського життя, культивувала їх у своєму середовищі попри службу у державних установах, загальній інтеграції в імперське життя. Тяглість цього процесу виявлялася протягом усього XIX ст., аж до революційних потрясінь 1917–1921 рр. Про це свідчить, зокрема, обстановка в родині гетьмана Павла Скоропадського, пов'язаної тісними стосунками з численними аристократичними родинами давньої Гетьманщини – Кочубеями, Милорадовичами, Миклашевськими, Тарновськими, Апостолами, Закревськими та ін. «Завдяки моєму дідові і батькові, сімейним традиціям, Петру Яковичу Дорошенку, Василю Петровичу Горленку, Новицькому та іншим, – згадував П. Скоропадський, – незважаючи на свою службу в Петрограді, я постійно займався історією Малоросії, завжди пристрасно любив Україну і не тільки як країну з тучними полями, з чудовим кліматом, але й із славним історичним минулим, людьми, уся ідеологія яких різнилась від московської».

У родовому маєтку Скоропадських у Тростянці на Чернігівщині була зібрана безцінна колекція пам'яток старовини: портрети гетьманів, козацької старшини, козацька зброя, старовинний посуд, меблі, стародруки, рукописи. Члени родини дотримувались українських старосвітських

звичаїв, шанували давні традиції. Саме в родині Скоропадських Тарас Шевченко, який приятелював з дідом майбутнього гетьмана Павла і був частим гостем у Тростянці, мав змогу вивчати збережені не одним поколінням документи, які надихали поета любов'ю до Гетьманщини. Рідна тітка П. Скоропадського Єлизавета Іванівна Милорадович була відомою українською патріоткою, одним із фундаторів Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові. Дядько гетьмана – член Державної Ради – за кілька місяців до початку Першої світової війни виголосив промову на захист української мови, за введення початкової освіти для українців рідною мовою, а також за дозвіл відзначати Шевченкові роковини.

Такі панські садиби були поширеним явищем на теренах колишньої Гетьманщини, вони промовисто свідчили про прив'язання української історичної еліти до свого національного коріння, про його потенціальну силу і спроможність протистояти імперській нівеляції.

Поряд з нащадками козацької старшини дедалі виразніше опозиційні настрої до російської асиміляторсько-централізаційної системи почали виявляти представники польської шляхетської верстви Правобережної України, Поділля та Волині.

Толерантне ставлення Павла I та Олександра I до польської шляхетської еліти давало можливість її представникам зберегти своє станове самоврядування, а також обійняти монополіні позиції в чиновницько-адміністративних установах. В результаті вплив російських владних структур виявився обмеженим і польські культурні впливи у цьому регіоні України були домінуючими. Але так не могло тривати довго. Посилення асиміляційно-централістського тиску часів Миколи I поширилось і на т.зв. Південно-Західний край імперії. Подільський губернатор П.Н. Батюшков висловлював прагнення здійснити повну інтеграцію Поділля у складі імперії, позбавивши регіон виразних проявів національного розвитку, причому не лише українського, але й польського. «Завдання російського уряду і суспільства щодо Поділля і всього Південно-Західного краю Російської імперії, – писав він, – полягає в тому, щоб підвищити добробут та освіту місцевого російського населення. Необхідне обов'язкове вживання російської мови, як мови державної, не тільки в державних документах, а й шкільній освіті, всіх масових місцях, закладах і зборах».

Однак «південно-західне шляхетство» виявляло досить стійкий опір своєму перетворенню в російське дворянство. Цей опір тривав у різних формах аж до 1917 року. Одним з важливих етапів русифікації краю був указ імператора Миколи I від 1832 року про запровадження російської мови замість польської у «судових місцях по цивільному судочинству» у Київській, Подільській, Волинській губерніях. Цей указ був важливим кроком у подальшій русифікації регіону. Опір шляхетської еліти в цілому включав і намагання її української складової зберігати специфіку свого власного соціального і національного розвитку і демонстрував виразну тенденцію полонізованої української шляхти виявити своє українське обличчя і приєднатися до загальноукраїнського руху.

З другого боку російська адміністрація втілювала в життя політику певного обмеження польського землеволодіння, яка поряд з селянським рухом була проявом т.зв. «війни за землю». Остання свідчила, що опір російській політиці асиміляції і тоталітаризму охоплював не лише соціальні низи імперії, але й ті прошарки привілейованого соціуму, які не бажали миритися з російським імперським тоталітаризмом.

Незаангажоване спостереження реалій українського національного життя XIX ст., місця і ролі в ньому шляхетської еліти перегукується з пізнішою оцінкою В. Липинським «класу родових землевласників», їх внеску в громадсько-політичний і культурний рух в Україні. Як відомо, лідер українського консерватизму гостро критикував українських націонал-демократів за їх намагання поставити українську аристократію за рамки новітнього націєтворчого процесу. Він наголошував на величезній креативній ролі українського класу землевласників, які закладали «фундаменти під сучасне політичне й культурне відродження української нації».

Українська історіографія (І. Лисяк-Рудницький, зокрема) окреслює періодизацію цього явища (національного відродження) такими етапами – дворянсько-шляхетський (1780-ті – 1840-і роки); народницький (1840-і – 1880-ті роки); модерністичний (від 1880-х років). Певною мірою завершення процесу можна пов'язувати з відновленням української державності після революції в Росії у 1917 році.

Цілком слушно наголошується, що шляхетсько-дворянський етап характеризується насамперед визначальною приналежністю до нього нащадків козацько-старшинської верстви, яка намагається виступати на захист «козацьких прав і вольностей». Саме ця мета лежала в основі опозиційних настроїв до російської державної системи в Україні на першому етапі національного відродження. Тобто воно почалося з демонстрації свого зв'язку з суспільно-політичною традицією Гетьманщини, усвідомлення саме нащадками козацької старшини загрози національному існуванню українців. Характеристика подальших етапів, на наш погляд, потребує певної корективи. Насамперед з точки зору бачення соціального підґрунтя українського руху, висловленого В'ячеславом Липинським. Він наголошував на дуже вагомій ролі української історичної аристократії не лише на дворянсько-шляхетському етапі національного руху, а і в наступні його етапи.

Серед її найбільш яскравих представників В. Липинський бачить діячів українського національного відродження першої половини XIX ст.: Є. Гребінку, обох Гоголів, М. Марковича, О. Стороженка, Г. Квітку-Основ'яненка, А. Метлинського, П. Куліша, М. Костомарова, В. Білозерського, М. Максимовича. Цей ряд продовжив перелік відомих українських подвижників суспільно-культурного процесу другої половини XIX – початку XX ст.: О. Лазаревський, О. Чубинський, О. Потебня, О. та М. Марковичі (М. Вовчок), П. Рудченко (Мирний), О. Кониський, М. Драгоманов, Б. Грінченко, М. Старицький, Леся Українка (Косач), М. Лисенко і т.д. До цих, переважно, нащадків козацько-старшинської верстви він додає речників полонізованих українських шляхетських родин Правобережжя, які активно включилися в українську громадську і науково-культурну працю: З. Ходаковського, Т. Олізаровського, Т. Падуру, М. Чайковського, С. Осташевського, А. Шашкевича, П. Свенціцького. Пізніше до них долучилися «хлопомани» К. Михальчук, Б. Познанський, Й. Юркевич, В. Антонович, Т. Рильський і т.д.

Ці українські настрої представників давньої історичної аристократії України по обох берегах Дніпра були тим підґрунтям, яке живило розбудову багатьох національно-культурних інституцій, породжувало вкрай необхідні для українського руху національно-культурні цінності.

В. Липинський наголошує, що на кошти «земельної буржуазії» було засновано «Українське Наукове Товариство у Львові (фундатори “поміщики”: Єлизавета Милорадович і Михайло Жученко), Відділ Географічного товариства й Археологічна Комісія в Києві, Історичний Музей Богдана Ханенка в Києві, Національний Музей Фундації Митрополита Шептицького у Львові» та низку інших наукових і культурних установ та інституцій.

У численних українських аристократичних родинах протягом усього XIX – початку XX ст., причому як на теренах колишньої Гетьманщини, так і у Правобережній Україні та її західних регіонах, помітними є спільні чинники формування і зміцнення їхньої «українськості». Значною мірою вони проявилися у специфічних ознаках побуту, пов'язаних з безпосередньою участю в господарській діяльності у спадкових володіннях, патріархальним характером взаємин із селянством, тісним повсякденним зв'язком з ним.

Гетьман П. Скоропадський, зокрема, у своїх спогадах констатує, що патріархальний уклад і людські взаємини багато в чому залишалися непорушними. «Основною рисою цих взаємин, – пише він, – була подиву гідна простота і якась близькість один до одного. В цьому відношенні я часто згадував згодом манеру діда мого говорити з простими людьми і відповіді останніх».

Про цю близькість «експлуататорів» та «експлуатованих» промовисто говорить той факт, що на всю величезну Тростянецьку садибу Скоропадських був лише один сторож Іван Коржун, старий солдат, учасник Кримської війни. Двері в будинках не замикалися на ніч, що не було приводом до крадіжок чи якихось інших проявів «класової ненависті» до панства.

Такі обставини життя в Тростянці не були поодиноким явищем. Чимало представників українського панства, знеохочені службою в казенних російських установах, прослуживши короткий час, мерщій тікали до рідних садіб, поринали у звичайний традиційний спосіб життя, знаходили втіху у рідній мові, господарській праці, селянському оточенні.

Таку нехтіть до російського казенного побуту виявляли представники іншої давньої козацької родини Лизогубів брати Ілля та Андрій, сучасники Івана Михайловича Скоропадського. Обидва брати були освіченими інтелігентними людьми: Ілля – музикант, Андрій – художник. Як свідчить Олександр Кониський, Андрій Лизогуб був людиною «простою, щирою, гуманною і незалежною». Він не шанував «оцієї служби в канцеляріях, просто гидував нею». Йому «нудно було жити з темним натовпом», його тягло на село до господарства. Обидва Лизогуби були закохані в природу рідного краю, українську мову. У лизогубівському домі в Седневі часто можна було чути українські пісні. Влітку тут гостювали численні гості, художники, артисти, «уражені» українофільством. Бував у Лизогубів і Тарас Шевченко.

Українська сутність була невід’ємною рисою багатьох панських садіб в Україні XIX ст. і суттєво впливала на зміст її національного життя.

Скасувавши автономію України, російські «реформатори» прагнули до її асиміляції і розриву зв’язків національної еліти та духовенства з основною масою народу. Значна частина нащадків козацько-старшинської верстви, української шляхти перетворилася на російське дворянство, «рабів з кокардами на лобі», за висловом Т. Шевченка. Однак ця трансформація не була абсолютною і незворотною для багатьох українських аристократичних родин.

У результаті можна констатувати, що попри відсутність зовнішніх проявів радикальної опозиційності українського суспільства в Російській імперії і політичну обережність українського руху, протягом усього XIX століття у його надрах було накопичено величезний протестний потенціал, який вибухнув у 1917 році і призвів до відновлення української державності. Учасниками цього процесу були всі без винятку суспільні верстви України.

Поряд з нащадками шляхетсько-старшинського соціуму XVIII століття помітну участь в українському русі брали родини нової для України соціальної верстви – національної промислової буржуазії. Представником українського класу промисловців, що сформувався у 20-х, 30-х роках XIX століття, була родина Яхненків, яка походила із заможних селян-кріпаків. Накопичивши певні статки, брати Терентій і Кіндрат Яхненки викупилися з кріпацтва і швидко розбагатіли, займаючись торгівлею борошном, збіжжям, шкірою, орендою млинів в Умані та Смілі. Разом з одним з перших цукрозаводчиків в Україні Ф. Симиренко вони утворили фірму «Брати Яхненки і Симиренко». У 1843 р. фірма збудувала у с. Ташлику перший в Україні та імперії цукрово-рафінадний завод, трохи згодом – ще один завод поблизу Млієва. У 1846 р. у тому ж Млієві було збудовано за кращими європейськими технологічними зразками механічний завод, що виробляв необхідне устаткування для цукрових заводів. На цьому ж заводі були збудовані перші пароплави, що перевозили зерно по Дніпру – «Українець» і «Ярослав». Фірма чимало спричинилася до впровадження найпередовіших європейських технологій переробки цукру, розбудови пароплавства на Дніпрі тощо. Під час голоду 1830 р. Яхненки протягом тривалого часу годували кілька тисяч бідних селян.

У 1859 р. завод фірми «Брати Яхненки і Симиренко» відвідав Тарас Шевченко. Він був приємно вражений прекрасно впорядкованим підприємством, яке диспонувало добре обладнаним житлом для робітників, паровими лазнями, лікарнею з аптекою, церквою, бібліотекою, училищем на 150 учнів з учителями з вищою освітою тощо. Поет надіслав

К. Яхненку свій «Кобзар» з дарчим написом і за дорученням редактора журналу «Народное чтение» збирав матеріали до біографії промисловця з тим, щоб видрукувати її в журналі.

Дієвим меценатом українського національно-культурного життя була інша родина українських цукрозаводчиків Смиренків. Її засновником був Федір Степанович Смиренко, також колишній кріпак, співвласник згаданої вище фірми і зять К. Яхненка. Його сини Платон і Василь брали безпосередню участь в українському русі. Платон Федорович, за свідченням О. Кониського, «користувався не тільки на Україні, але й далеко поза нею доброю славою не тільки яко промисловець, але яко розвинений і гуманний українець, демократ і патріот». П. Смиренко пожертвував Т. Шевченку 1100 крб. на нове видання Кобзаря, який було видруковано у 1860 році. Пересилаючи поету гроші, жертводавець писав: «Усі ми часто згадуємо про вас. Ми з вами мало знайомі. Де про що бажав побалакати з вами, та не трапилося зручної нагоди. Ви своїми оповіданнями поетичними так бадьорили мій дух, що я про все забув. Дасть Біг, побачимося і побалакаємо по правді». Молодший брат П. Смиренка Василь Федорович десять процентів усіх своїх прибутків жертвував на розвиток української культури. Він заснував народний театр, фінансував «Киевскую старину», «Літературно-науковий вісник», «Україну», «Раду», «Громадську думку», видавництво «Вік», «Наукове товариство ім. Т. Шевченка», видання М. Драгоманова, О. Кістяківського, М. Коцюбинського, Б. Грінченка.

В. Смиренко брав діяльну участь у роботі Київської Громади, весь свій маєток у 10 млн. крб. заповів на розвиток української справи «Товариству допомоги українській літературі, мистецтву, науці», яке було ним засноване.

До числа найбагатших цукрозаводчиків належав Іван Харитоненко, син селянина-чумака. Він збудував і утримував дитячий притулок, будинок медичного факультету і студентський гуртожиток Харківського університету та ін. Дещо пізніше розпочала свою національно-творчу діяльність родина Алчевських. Олексій Кирилович Алчевський – український купець, заводчик і банкір – фінансував гірничозаводську промисловість Донбасу. Його капітали зросли до 30 млн. крб. у 1890-х рр. За його матеріальної підтримки постала низка освітніх закладів на Катеринославщині і Харківщині. Дружина українського мільйонера Христина Данилівна Алчевська була видатним діячем народної освіти в Україні, педагогом. Вона утримувала низку шкільних закладів, популяризувала українську мову, народну пісню, творчість Тараса Шевченка. На її харківській садибі вперше в Україні в 1849 р. було встановлено пам'ятник-погруддя Кобзарю.

У сім'ї Алчевських сформувалися видатні діячі української культури: Христина Олексіївна – відома українська поетеса, перекладач і педагог; Григорій Олексійович – відомий український композитор, педагог-вокаліст і піаніст; Іван Олексійович – український співак, який активно пропагував українську народну пісню, якийсь час був головою українського літературно-мистецького товариства «Кобзар» у Москві.

Таким чином, молода українська буржуазія в особі цілої низки своїх яскравих представників брала активну участь в українському національному відродженні поряд з представниками козацько-старшинської і шляхетської аристократичної верстви протягом усього XIX – початку XX століття.

Ця співпраця була об'єктивною передумовою самостійного виходу на арену політичного життя обох класів – і української аристократії, і ліберальної буржуазії, який зрештою призвів до укладення союзу між ними, відродження Гетьманства і утворення Української Держави у 1918 році.

Миколаївська реакція тяжко позначилась на становищі українського народу. Найгостріших форм гноблення зазнавало кріпосне селянство, яке налічувало 5,3 млн. чоловік, або 50% усієї його кількості. Селяни фактично повністю були безправні і відбували панщину, яка досягала 4–5 днів на тиждень. Повсюдне зменшення поміщиками селянських наділів зумовило

збільшення так званих піших господарств, тобто позбавлених робочої худоби і реманенту. На кінець 50-х років у Харківській губернії такі господарства становили 30%, у Чернігівській – 36%, Київській – 70% і Полтавській – 75%.

Дещо кращим було становище державних селян, які вважалися вільними. Проте і ця категорія хліборобів терпіла знущання від державних урядовців та поміщиків, були надзвичайно обтяжені податками, рекрутською, шляховою, гужовою та іншими повинностями. Ці утиски викликали стихійні вибухи протесту селянства.

З 1826 по 1847 рр. в Україні сталося близько 250 різних за своїми масштабами селянських виступів. Яскравою сторінкою визвольної боротьби були виступи селянства Поділля, пов'язані з ім'ям Устима Кармалюка (1787–1835). Понад 20 років він боровся проти поміщицької сваволі, наводячи жах на панство усього Правобережжя. Користуючись великою любов'ю селян та їх підтримкою, Кармалюк тривалий час був невловимим для царських властей. Кілька разів він тікав з ув'язнення і з Сибіру, знову і знову піднімаючи селянство на боротьбу. Рух на чолі з Кармалюком набував дедалі ширшого соціального звучання, об'єднуючи не лише селян, а й солдатів-утікачів, містечкову бідноту і навіть так звану загонову шляхту, яка також була незадоволена миколаївським режимом. За підрахунками комісії, яка вела слідство у справі Кармалюка, під його проводом було здійснено понад тисячу нападів на панські маєтки, а в антипоміщицьких акціях взяло участь близько 20 тис. селян. Кармалюк був підступно вбитий польським шляхтичем, однак його ім'я тривалий час запалювало українське селянство на протестні виступи.

Подібні повстанські загоны селян створювались і в інших регіонах України. У 1825–1837 рр. на Харківщині діяли повстанці під проводом Івана Звонаренка. Селянські виступи мали місце також під час неврожаю 1832–1833 рр. у Полтавській, Чернігівській, Слобідсько-Українській і Херсонській губерніях. У 40-х роках прокотилася нова хвиля повстань. Лише на Правобережжі в 1848 р. було не менш як 330 селянських виступів. Царський уряд провів тут інвентарну реформу, що закріплювала за селянами землю, якою вони володіли в момент запровадження інвентарів, і децю обмежувала панщину. Проте вона майже не змінила становища селянина. Під впливом революційних подій 1848 р. у Західній Європі, відгомін яких досяг України, селяни відмовлялись відбувати панщину, чинили опір поміщикам, вступали у сутички з військами. Революційні настрої ширились і серед різних прошарків інтелігенції, учнівської і студентської молоді. Царський уряд ввів на Правобережній Україні надзвичайний стан, однак селянський рух та інші форми протесту тривали і значно впливали на різні сторони суспільно-політичного життя в Україні. Тому імператор готувався до придушення революційних настроїв силою зброї. Зокрема Київський гарнізон було приведено у бойову готовність.

Посилення режиму жорстокої реакції в Росії в часи царювання Миколи I в усіх сферах життя не зупинило, однак, визвольного руху проти царизму. Соціальний спектр його учасників суттєво розширився. Якщо в середовищі декабристів переважали представники аристократичних родин, офіцери гвардії, то після 1825 р. у боротьбу проти царизму включилися представники збіднілого дворянства, небагаті армійські офіцери, чиновники. До них прилучалися представники різночинної інтелігенції – студенти, вчителі. Опозиційні настрої ширилися і серед професорів вищих навчальних закладів, письменників, журналістів. Протягом усього XIX століття український рух живився власними історичними традиціями козацької вольності, а також європейськими суспільними надбаннями, як і породили лібералізм і демократію. Останні дали поштовх визвольним рухам в Росії, у тому числі і національним.

Український національний рух, який усім своїм змістом був спрямований проти асиміляційних намагань російського самодержавства, його реакційної соціальної сутності, одержав свій подальший розвиток.

Його важливою складовою став літературний процес. На шлях утвердження української мови, звернення до близьких широким верствам українців художніх образів, змісту стала група

талановитих письменників: Петро Гулак-Артемівський, Євген Гребінка, Григорій Квітка-Основ'яненко, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров та ін. У їх творчості виявилися різні, часом протилежні тенденції: бурлескно-трагедійні, сентиментальні, романтичні, реалістичні. Проте домінуючим художнім напрямом стає романтизм, який прийшов на зміну класицизму й спирався на інтерес до народної мови, старовини, поезії, звичаїв тощо. Цей процес на українському ґрунті поєднувався із загальним для всієї Європи початку XIX ст. прагненням до відродження національного руху поневолених народів, посиленням інтересом до народного життя.

Проторомантичні прояви в українській літературі дослідники помічають вже в «Наталці-Полтавці» І. Котляревського, окремих творах П. Гулака-Артемівського. Більш виразно романтизм виявив себе у творчості Л. Боровиковського, групи харківських романтиків, представлених насамперед І. Срезневським. Послідовним романтизмом характеризується літературна творчість А. Метлинського, М. Костомарова. Поширенню романтичних принципів у літературному процесі та їх науковому утвердженню сприяли О. Бодянский та М. Максимович.

Специфічною особливістю українських романтиків 20-х – 40-х років була наявність у їх творчості виразних патріотичних рис, які однак співіснували з офіційною панросійською ідеологією, що породжувало драматичний ідеологічний дуалізм, який нерідко призводив до трагічних і болючих суперечностей духовного світу творців українського літературного процесу.

Намагання поєднати український патріотизм з культивуванням російсько-імперського світосприймання зрештою виявились безперспективними, породжували глибоко песимістичні настрої, відчуття трагізму. Такі спроби зафіксував О. Бодянский в одному з листів до М. Максимовича: «Надобно нам, Михайло Александрович, понемножку это делать с нашей старой ненькой, да познает она себя и в старые дни и во время оно (ідеться про видання пам'яток української історії – *Ю.Т.*). Дорога нам вся Русь нераздельная, но каждому из нас в особенности дорога та часть ее, в которой мы родились; пусть же каждый из сынов этой части Руси, имея к тому случай, займется ею, возделывает ее по возможности и крайнему разумению, и со временем из обработанных частей составит новый Карамзин прекрасное целое».

Однак сподівання залишитись у рамках імперської благодійності і водночас сповідувати український патріотизм було нездійсненою утопією в умовах російського казенно-поліцейського режиму, породжували відчуття безвихідності і трагізму, ідеологічної кризи. «Застыла моя муза в холодной неприветной кацапшине, одела московские лапти и уже не запоет так, как певала в старину», – писав з Курська до І. Срезневського у 1830 р. Л. Боровиковський.

Отже для багатьох учасників українського літературного процесу сповідування офіційного російського патріотизму відчуття «неподільності Русі» виявлялося чисто позірним, гору брав патріотизм місцевий, який усе послідовніше ставав підґрунтям українського відродження, підставою не лише для культурницької «відрубності», а й для активізації українського суспільного руху.

Для українського романтизму його найважливішим проявом стало звернення до народної творчості і цілком органічне сповідування гасла народності, зближення з народом, з усіма проявами його духовності. На відміну від Росії, де гегельянство охопило усі освічені верстви суспільства, українські романтики сповідували насамперед ідеї Гердера, які віддавали пріоритет розвитку народного духу, давнім народним традиціям, народній пісні та її культивуванню в літературі. Невипадково М. Костомаров наголошував: «Перед усіма народами німці можуть похвалитися своїм безсмертним Гердером, який завдав рішучого удару попереднім думкам і поставив на непохитній основі прапор народності». Гердер був особливо близьким для українського національного пробудження тим, що німецький мислитель бачив в німецьких піснях і віруваннях скарби національної духовності, які мали стати складовою німецької літератури. Ці ідеї викликали в Україні захоплення народом, його історією, пробуджували сили до активної творчості.

Українські письменники першої половини ХІХ ст. виявилися зачинателями у європейській літературі «народолюбних» творів із життя селянства. При цьому вони глибоко усвідомлювали значення живої української мови для національного розвитку в нових умовах. У листі до М. Максимовича Г. Квітка-Основ'яненко писав: «Мы должны пристыдить и заставить умолкнуть людей с чудным понятием гласно проповедующих, что не должно на том языке писать, на коем 10 миллионов говорят, который имеет свою силу, свои красоты неудобноизъяснимые на другом, свои обороты, юмор, иронию».

Одним з центрів поширення визвольних ідей в Україні була Ніжинська гімназія вищих наук князя О. Безбородька (відкрита у 1820 р. і перетворена на ліцей у 1832 р.). Цей навчальний заклад, що згідно із статутом прирівнювався до університету, випустив чимало вихованців, які відіграли значну роль в українському суспільно-культурному процесі. Серед них – Л. Глібов, М. Гербель, брати Сементовські, В. Тарновський, О. Лазаревський та ін. Викладачами ліцею були визначні вчені – М. Бунге, А. Линниченко, П. Морачевський. Першим директором гімназії був українець із Закарпаття Василь Кукольник, а після нього (1821) – його земляк Іван Орлай, відомий просвітителю і педагог. Низка професорів на чолі з юристом М. Білоусовим у процесі викладання відстоювала право людини на громадянську свободу, захист від насильства, рівність незалежно від станової приналежності. Під безпосереднім наглядом шефа жандармів Бенкендорфа було проведено слідство про вільнодумство у Ніжинській гімназії, низку прогресивних викладачів було звільнено і вислано під нагляд поліції.

Важливим центром поширення визвольних ідей залишався Харківський університет. У 30-ті роки в Харкові, як і в попередній період, спостерігались виразні прояви опозиційних настроїв серед інтелігенції міста. Важливе суспільно-культурне значення мала її видавнича діяльність, якій завдячують виходом у світ низка альманахів і збірників: «Украинский альманах» (1831), «Утренняя звезда» (1833), «Запорожская старина» (1833–1838), «Украинский сборник». У передмові до останнього його редактор І. Срезневський, всупереч урядовій доктрині про «офіційну народність», висловив твердження про єдність українського народу як національного організму, поділеного між Росією та Австро-Угорщиною. Хоча ці видання друкувалися російською мовою, їх зміст сприяв формуванню національної свідомості в середовищі різних верств українського суспільства. Значну роль у процесі національного відродження відігравав український літературний збірник «Молодик», виданий за ініціативою В. Каразіна, Г. Квітки-Основ'яненка і М. Костомарова. В одному з його номерів В. Каразін наголосив на органічній єдності з козацькою Україною Слобожанщини, яка, на його думку, сформувалась не з ласки московських самодержців, а шляхом тривалого колонізаційного процесу багатьох поколінь українців з Київщини і Червоної Русі (Галичини).

Помітною постаттю в середовищі харківських вчених і поетів-романтиків був професор Ізмаїл Срезневський (1812–1880) – росіянин, який став палким прихильником української мови, утвердження її самостійності. У 1833–1838 рр. він видав шість книжок «Запорожской Старини» – збірника, який містив українські народні поезії, історичні думи, етнографічні матеріали. «Едва ли мы ошибемся, – писав Срезневський, – если скажем, что мало народов, кои богаче украинцев песнопениями, и чтобы сии песнопения были столь изящны в отношении поэтическом, столь разнообразны по содержанию и вместе столь музыкальны».

Поряд з ним у Харкові 30-х років працювали Амвросій Метлинський (1814–1870) та Микола Костомаров (1817–1885). Для останнього народна поезія якнайглибше відбивала історичне минуле народу, яке він також глибоко досліджував як вчений. Поет, етнограф, історик Костомаров залишив по собі величезну наукову і літературну спадщину, став основоположником народницького напрямку в українській історіографії, створив низку фундаментальних праць з історії України ХVІ–ХVІІІ ст., зокрема монографії про Хмельницького, Мазепу, Виговського, Полуботка та ін. Одночасно під псевдонімом Єремії Галки він писав поетичні і прозові твори, в яких оспівував історичне минуле – княжі часи, козацтво, гетьманщину. Історичний

принцип був покладений ученим і в основу його етнографічних праць. Костомаров обстоював право українського народу на самостійний розвиток, показував відмінності історичного розвитку України, Росії і Польщі. Його романтичне народолюбство стало підставою для формування слов'янофільської ідеології. Віра у відродження українського народу, на думку письменника, мала стати основою загальнослов'янського відродження.

Одним з найвидатніших представників українського романтизму був Амвросій Метлинський – автор поетичних творів, пронизаних смутком, тугою за історичним минулим. У своїх поезіях він оспівав українські степи, високі козацькі могили, кобзарів-бандуристів, звияжне козацтво. Метлинський увів в українську поезію нові мотиви, збагатив літературну мову, техніку віршування. Його справедливо вважають предтечею Т. Шевченка. У своїх «Заметках относительно южнорусского языка» він захищає красу і милозвучність української мови, яка згідно з естетикою романтизму є, на думку поета, засобом самовиявлення народу. «Кто взвесит, – писав Метлинський, – сколько светлых и прекрасных идей в будущих исследованиях человеческого слова должно угаснуть и исчезнуть вследствие забвения одного из языков, которые тлеют сегодня в могиле презрительного неуважения?»

Визначне місце у романтичній ліричній поезії посідали Віктор Забіла (1808–1869) – за висловом І. Франка, «найздібніший поет» дошевченківської доби, а також Л. Боровиковський (1806–1889), О. Бодянский (1808–1877), О. Афанасьев-Чужбинський (1817–1875) та ін. Найважливішою їх заслугою є те, що вони всупереч шовіністичній налаштованості російського суспільства наочно показали широкі можливості української мови, її здатність творити справжні культурні цінності. Український романтизм збагатив національну літературу новими жанрами, наповнив її досі небувалим пафосом героїчної боротьби часів княжої доби, козащини та гетьманщини, що сприяло посиленню національно-культурного самоусвідомлення. «Ми не забули ще дій великих українських мужів, а в серцях багатьох з нас не зменшилась колишня сила почувань і відданості для нашої батьківщини. Бо ще живе серед нас дух Полуботка», – писав український історик і письменник М. Маркевич російському поету К. Рилєєву. Зрештою романтизм в літературному процесі поширився і на український суспільно-політичний рух, народивши Кирило-Мефодіївське братство, більшість учасників якого характеризувало романтичне світосприймання.

Слід зазначити, що історичне минуле України, її природа, життя і побут народу, які супроводжувались високою художньою творчістю, завжди приваблювали письменників і митців інших народів. Під впливом загальноєвропейського зацікавлення народним побутом, мовою, поезією серед польської інтелігенції Правобережжя, значну частину якої становили нащадки полонізованої української шляхти, прокидається інтерес до української народної творчості, історичного минулого України, козащини тощо. У польській літературі виникає так звана українська школа, серед представників якої були поети А. Мальчевський, Б. Залеський, С. Гоцинський, О. Гроза, Т. Падура, певною мірою Ю. Словацький – автор славнозвісної поеми «Мазепа», прозаїк М. Грабовський. У їхній творчості широко використовувалися сюжети української історії, мотиви народної поезії, її форми і зміст. Окремі письменники перейшли до написання творів українською мовою, залишаючись польськими патріотами (Т. Падура, А. Шашкевич, С. Осташевський та ін.). Створення «української школи» в польському письменстві було важливим кроком у тривалому процесі повернення полонізованої української шляхти до своїх національних коренів і участі в українському русі. Ця літературна течія суттєво вплинула на появу «хлопоманства» в українському шляхетському середовищі, утвердження українофільства як суспільного явища.

Отже, літературна течія трансформувалася у суспільний рух, стрижнем якого стало відчуття української національної самобутності представниками шляхетської верстви Правобережжя, Волині і Поділля, утвердження нонкомформізму в її середовищі, а також національного і політичного самоусвідомлення. При цьому українська стихія захопила своїм впливом

і аристократичну верству суто польської етнічної приналежності. Таким був, зокрема, польський магнат Вацлав Ржевуський (1785–1831), власник чималих земельних володінь на Східному Поділлі. Захопившись арабським світом під час подорожей на Близький Схід, польський магнат водночас перейнявся притаманним для багатьох представників «кресової» аристократії зацікавленням українським побутом, фольклором і насамперед козацтвом.

У його садибі в Саврані дещо несподівано для місцевого шляхетства переплелися ознаки романтизованого бедуїнсько-кочового стилю з козацькою степовою культурою, її пісенною й поетичною творчістю. Дуже швидко Саврань стала осередком козакофільства на Поділлі та Волині. Тут при дворі Ржевуського поселився Т. Падура, який заснував школу лірників, бандуристів і торбаністів у Саврані.

Під впливом романтиків Д. Байрона, Ю. Немцевича, української народної поетичної творчості Т. Падура створив низку творів, написаних латиною, присвячених українській історії – «Лірник», «Запорожець», «Гетьманці», «Пісняр», «До Дніпра» та ін. Саме завдяки Т. Падури, який на сло'янському з'їзді у Василькові вперше заговорив про українців як окремих самобутній народ, господар своєї землі, В. Ржевуський перейнявся ідеєю відродження козацтва. Він започаткував його своєрідну реанімацію при своєму дворі, і з початком польського повстання 1831 р. на Правобережжі активно бере участь в ньому на чолі з козацьким загоном у 200 чол.

Українофільство В. Ржевуського завдяки авторитету цього історичного роду швидко поширювалося серед українсько-польської шляхти Правобережжя. Не менш популярним він був і серед місцевих селян, які називали його «Отаманом Ревухою». В. Ржевуський загинув у битві з російськими військами під Дашевом.

Серед інших «козакофілів» шляхетського загалу Поділля слід згадати С. Осташевського, який володів українською мовою, переймав селянські звичаї і побут. І. Франко, зокрема, звертав увагу на його глибоку любов до України і високі моральні якості, культивування приязних відносин між шляхтою і простим людом. Наслідування українсько-козацьких традицій, їх літературна поетизація поєднувалась у шляхетських козакофілів з певними політичними намірами. Вони були прихильниками відродження Речі Посполитої, яка мала включати українську державу, як це в свій час було проголошено Гадяцькою угодою 1658 р. При цьому козацтво розглядалось як рівноправний зі шляхтою стан, яке мало служити спільній для обох соціумів владі монарха. Отже, спроба гармонізації українською аристократичною верствою своїх відносин з чужим державним організмом (і Росії, і Польщі) стала невід'ємною рисою суспільного життя по обидві сторони Дніпра і на довгі роки визначала політичну свідомість української еліти.

Літератори «української школи» відіграли неабияку роль у популяризації української тематики не лише в Польщі, а й у низці інших європейських країн. Одним з таких представників «української школи» був Стефан Вітвіцький. У 1830 р. була опублікована його збірка поезій «Сільські пісеньки», що являла собою довільну переробку українських народних пісень. У написанні музики до цих поезій долучився Ф. Шопен, з яким С. Вітвіцький разом із Б. Залеським продовжив співпрацю в Парижі.

Можна констатувати, що «українська школа» в польській літературі стала важливим фактором становлення і розвитку українського руху на Правобережжі, Волині і Поділлі. Її твори сприяли переосмисленню шляхетською верствою своєї уяви про українців, які постали як носії насамперед козацьких традицій, волелюбства й української культури. Творчість української школи швидко поширювалась у шляхетському середовищі означених теренів і відіграла чималу роль у пробудженні тут національної свідомості.

Українські мотиви можна виявити у творах багатьох представників російської літератури. Досить згадати поеми К.Ф. Рилєєва «Наливайко», «Богдан Хмельницький», «Андрій Войнаровський», українські типажі з їх чистою народною лексикою у «Тамані» М.Ю. Лермонтова, «Нічлізі чумаків» А.В. Кольцова та ін.

Симпатії до України виявились особливо яскраво і глибоко у творчості К. Рилєєва і майже століття зберігали на російському й українському суспільному ґрунті пафос боротьби проти російського поневолення України. «Примите нашу общую благодарность: вы много сделали, очень много, – писав К. Рилєєву в зв'язку з появою «Сповіді Наливайка» М. Маркевич, – вы возвышаете целый народ, – горе тому, кто идет на усмирение целых стран, кто покушается покрыть презрением целые народы, и они ему платят презрением. Но слава тому, кто прославляет величие души человеческой и кому народы целые должны воздавать благодарность. “Исповедь Наливайки” врезана в сердца наших». Майже через дев'яносто років Віра Засулич згадувала, що в дитинстві вона натрапила на твір Рилєєва, який став «однією з головних її святинь».

Рилєєву було властиве заперечення загальноприйнятої шовіністичної карамзинівської історичної схеми, і у окремих фрагментах поеми «Наливайко» знаходимо натяки на зв'язок козацького Києва з Києвом княжих часів.

Інтерес до української пісні виявляли представники німецької літератури. Поет Антон Мауріціус опублікував у Берліні збірку під назвою «Українські пісні» (1841). Значним успіхом користувалась видана у Штутгарті збірка Фрідріха Боденштедта «Поетична Україна» (1845), у передмові до якої автор підкреслював світове значення української народної поезії.

«Пісні народу України живуть від покоління до покоління і розказують дітям про діла батьків. І в жодній країні дерево народної поезії не видало таких пишних овочів, ніде дух народу не відбився так живо і правдиво в його піснях, як в українців, – писав дослідник. – Яка пориваюча сила туги, які глибокі, чисто людські почування висловлюються в цих піснях, що їх козак співає на чужині! Яка ніжність в парі з мужеським гартom проникає його любовні пісні!»

Українські поети-романтики підготували той ґрунт, на якому зросла поетична творчість генія української літератури Тараса Шевченка. Його перші поезії кінця 30-х років були даниною романтизму, і, зокрема, позначені впливом його визначних представників – Жуковського і Міцкевича. Проте і в перших своїх творах поет постає як самостійний визначний майстер художнього слова, що за багатством світовідчуття і засобами самовираження виходить за межі пануючого стилю.

Російське самодержавство мусило також реагувати на дедалі зростаючу опозицію польської шляхетської верстви імперському режиму. Польська шляхта на Правобережжі після розбору Польщі зберегла усі свої станові і майнові права, однак вона не залишала, як бачимо, надій на відновлення Польської держави. Суспільно-політичний рух у середовищі польської шляхти певною мірою вплинув і на українське громадянство.

У листопаді 1830 р. спалахнуло польське повстання проти царської Росії, яке ставило за мету відновлення незалежної Польщі, знайшло воно відгук і на Правобережній Україні. Проте шляхта, яка була основною рушійною силою повстання, не думала ліквідувати кріпацтво. Створений у Варшаві національний уряд, який висував політичну програму відтворення Польщі у кордонах 1772 р., що мала включати також українські землі Правобережжя, надіслав туди кавалерійський корпус під командуванням генерала Ю. Дверницького. На пропозицію одного з лідерів демократичного крила повстання Й. Лелевеля польський сейм звернувся до населення Правобережжя із закликом підтримати повстання. Однак українське селянство не підтримало його, оскільки шляхетські лідери нічого не хотіли міняти в становищі закріпаченого і національно гнобленого селянського люду. Не діставши підтримки ширших верств українського населення, загін Дверницького зазнав поразки у битві під Боремлем (Волинь). Розрізнені виступи польської шляхти, що спалахували на Волині, Поділлі і Київщині протягом квітня – червня 1831 року, також були приречені на невдачу.

Короткозора політика магнатсько-шляхетської верхівки польського повстання штовхнула українське селянство на підтримку урядової позиції і оживила сподівання на відновлення козацтва. Уряд, потребуючи військових контингентів для придушення польської шляхти, яка

мала міцні позиції на Правобережжі, дав дозвіл малоросійському генерал-губернатору Миколі Рєпніну на формування козацьких добровольчих полків. Одружений з дочкою гетьмана Кирила Розумовського, Рєпнін виявляв проукраїнські настрої і був противником жорсткої уніфікаційної політики Петербурга. Він намагався дещо поліпшити становище селян, добився звільнення від рекрутчини й податків козаків, серед яких поширювалися ентузіастичні настрої. Однак після придушення польського повстання уряд знову почав повертати козаків у попередній стан. Рєпнін спробував протидіяти цьому, нагадуючи про обіцянки уряду, захищаючи права козаків і тримаючи при собі козацькі формування. Проте, звинувачений членом державної ради В. Кочубеєм в українському сепаратизмі, він був усунутий з посади і висланий за кордон. Козацькі полки були відправлені на Кавказ, де брали участь у війні з черкесами й колонізації Кубані. У вересні 1831 р. російський головнокомандуючий граф Паскевич взяв Варшаву штурмом і, з традиційною жорстокістю розправившись з повстанцями, заволодів усім Царством Польським.

Рудименти польської державності в Росії, утверджені Віденським конгресом 1815 року, були ліквідовані. Російський імператор скасував польський сейм і польську конституцію, урядові структури і армію, польські землі були повністю інтегровані в імперію і поділені на губернії. Намісником польських земель в Росії став Паскевич, який отримав титул князя Варшавського. При ньому діяла «Державна рада Царства Польського». Російський елемент постійно зростав і забезпечував збільшення російського впливу у всіх сферах суспільного буття польських територій. Частина повстанців, що втекла від переслідувань в Росії до Галичини (близько 10 тис.), у своїй більшості залишилась в Австрії, решта опинилась за кордоном і продовжила боротьбу за визволення Польщі. Польська еміграція поділилася на аристократично-монархічну партію, очолювану князем А. Чарторийським, і демократичну, очолювану Лелевелем. Однак в цілому вона зберігала традиційну позицію відновлення польської державності у її історичних кордонах. У 1835 р. у Кракові було створено таємну організацію «Співдружність польського народу», до якої входили С. Гоцинський, Ш. Конарський, Ф. Бобинський, Ф. Смолка, Л. Лукашевич та ін. «Співдружність» ставила завдання відновити польську державу, ввести республіканський лад і проголосити політичні свободи.

Конарський, який у 1835 р. прибув в Україну, розгорнув активну діяльність по підготовці нового повстання, створивши цілий ряд таємних організацій на Волині, Поділлі й Київщині. Проте урядовим властям вдалося розкрити «Співдружність польського народу», заарештувати майже всіх його учасників, у тому числі й Конарського, який 27 лютого 1839 р. був розстріляний за вироком воєнного суду. І цього разу шляхетські революціонери не зуміли подолати своєї станової обмеженості, не врахували інтересів селян, які даремно чекали кроків, спрямованих на скасування кріпосного права.

Після придушення польського повстання царський уряд посилив політику русифікації в Україні. Прагнучи паралізувати польські впливи, царизм закрив на Правобережжі усі польські школи і замість них запровадив російські. З 1832 р. російська мова була оголошена єдиною дозволеною в усіх школах і судових установах Правобережної України. Київ мав відігравати роль центру русифікації так званого Південно-Західного краю, і з цією метою тут у 1834 р. було відкрито російський університет. Царат прагнув знищити все, що нагадувало про самостійне політичне життя українського народу, навіть назви «Україна» і «Малоросія». Слобідсько-Українську губернію було перейменовано у Харківську, а замість «Малоросійського генерал-губернаторства» утворено Полтавське і Чернігівське генерал-губернаторства. Україна опинилась під управлінням ревних служителів самодержавства – генерал-губернаторів Д. Бібікова (Правобережжя), М. Долгорукова (Лівобережжя), М. Воронцова (південні райони і Крим). Т.Г. Шевченко передав нащадкам все своє презирство і ненависть до цих новоспечених правителів України:

Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Україну правили. Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрапи-ундіра...

У 1831 р. у Києві було скасовано магдебурзьке право, а на Правобережжі і Лівобережжі припинено чинність Литовського статуту. Ліквідація старого міського самоврядування започаткувала інтенсивне проникнення в міста України неукраїнського населення і посилювало процес русифікації, залишаючи все менше простору для розвитку української культури в містах України. І все ж, незважаючи на національне поневолення і кріпосницьке рабство, в якому опинився український народ, він не втратив свого прагнення до свободи і незалежного політичного існування. Це відмічалось багатьма очевидцями часів миколаївської реакції. Згаданий вище німецький вчений Йоган Георг Коль зазначав у 1841 р.: «Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться і Україна стане знову вільною і незалежною державою. Цей час наближається поволі, але неухильно. Українці – нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Поки що Україна роздерта між сусідами. Але матеріал для будови Української Держави лежить готовий: якщо не сьогодні, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з цих матеріалів велику і незалежну Українську Державу».

Польське повстання 1830–1831 рр., подальші виступи польських опозиціонерів мали своїм наслідком репресії не лише щодо шляхетських ребелантів, але й проти будь-яких громадських проявів української свідомості. Якщо в добу Олександра I уряд мало звертав увагу на етнічний склад імперської еліти, серед якої було чимало іноземців (німців, поляків, а також українців), то у 30-ті роки ситуація почала рішуче змінюватись з огляду на «неблагонадійність» еліти. Микола I взяв курс на трансформацію російської державності під згаданим вище уварівським гаслом «самодержавие, православие, народность». Ця формула мала забезпечити послідовний російський характер освіти, державного управління і русифікацію більшості населення імперії. В Україні її реалізація була спрямована спочатку на ліквідацію польської культурно-національної переваги, з чого якоюсь мірою навіть скористались і носії української ідентичності. Зокрема першим ректором Київського університету став М. Максимович, який сприяв зосередженню в ньому української наукової молоді, професорів і студентів. Аналогічним центром став Харківський університет, який від початку свого існування відіграв важливу роль у піднесенні національної духовності.

Розвиток освіти і науки в імперії у поєднанні із зростанням інтересу до народного життя, викликаного романтизмом, сприяв виокремленню українського національно-культурного життя із загальноросійського процесу. Однак дуже швидко українське пробудження викликало новий етап урядових репресій, на цей раз проти українців.

У результаті їх застосування досить виразні політичні прояви проти-російської опозиції кінця XVIII – перших десятиліть XIX століття стали згасати. Однак загальне невдоволення російським деспотизмом не зникло, а набрало інших проявів. У нащадків козацько-старшинської і шляхетської верстви нові обмеження викликали появу таких форм протесту, які вилилися у демонстрацію чисто зовнішніх ознак національної приналежності. При цьому йшлося про їх ідеалізацію не лише у козацтва, а й у селянства, які спільно на основі індивідуальної земельної власності виробили соціально-економічне і духовне підґрунтя українського життя після революції 1648–1657 років.

Синтез культурно-побутових рис двох визначальних соціумів України давав можливість патріотично налаштованій частині українського панства звертатись до вживання тих

особливостей повсякденного життя, які визначали певні українські національні прикмети. Йдеться насамперед про зовнішній вигляд козака (козацького старшини) та селянина – їх одяг, зачіску, страви, питво, предмети повсякденного побуту тощо. Демонстративне застосування українським панством цих речей як у власних оселях, так і в обстановці європеїзованих російських салонів мало засвідчити «українську присутність» у тогочасному суспільстві. Використання окремих елементів козацького і селянського одягу мало продемонструвати небажання коритися російській нівеляційній політиці, утвердження українського як рівноправного компонента в суспільстві.

Значна частина аристократичної верстви демонструвала свою «опозиційність» специфічною епатажною поведінкою в побуті, запереченням традиційного «панського» стилю, вживанням «мужицького» одягу та їжі, надто частому бенкетуванню тощо. Ці своєрідні протестні настрої були поширені в шляхетському середовищі у Правобережній Україні під назвою «балагульства». «Головні догмати балаульства, – зазначає К. Михальчук, – були – цинізм і всякі химероди. Це був протест в грубій та потворній формі, проти аристократизму, французоманії, товариських обичаїв. Балагули відзначились оригінальною, але разом з тим і простою одежою, часом навіть неохайною; уживали переважно народньої української одежі, тільки трохи змінивши й переробивши, а то часом і навмисно залякавши – для певного шику. Вони нехтували загально прийнятими звичаями. Гарцювання на конях, перегони, бенкетування чи попросту пияцтво по шинках за панібрата з селянами (хоч з своїми селянами поводитись балагули гірше інших панів), розпушта, гидка лайка, а особливо масні анекдоти, полювання з випивкою – ось зміст життя балагулів».

Найбільш поширеним рух «балагульства» виявився в середовищі середньо-заможної шляхти. Листопадове повстання, яке було зорганізоване з метою проведення в життя політичних планів насамперед верхів цієї верстви, «спровокувало» посилення суперечностей у шляхетському середовищі загалом. Репресивні кроки російського уряду після поразки повстання були спрямовані проти всіх прошарків шляхти і навіть тих, які залишались лояльними до влади. Це викликало конфронтацію між заможною шляхтою й магнатерією, з одного боку, і середньою та дрібною шляхтою – з другого. В результаті подібні суперечності стимулювали шляхетську молодь приєднуватись до балагульства, яке стало, на думку І. Франка, протестом серед шляхетства по змарнованих зусиллях 1831 і 1832 рр. У результаті переоцінка причин поразки повстання, яке не подбало про залучення українського селянства до боротьби, покликало до життя демонстративний рух на зближення шляхти з українським населенням і його культурою.

Ще однією причиною поширення балагульства виявилась моральна і громадська деградація значних прошарків шляхти Правобережжя, Волині і Поділля. Острах перед репресіями, відмова від будь-якого публічного життя, окрім здобуття урядової кар'єри, викликали бездіяльність значних прошарків шляхти, що у свою чергу підживлювало балагульський рух. При всіх суперечливих оцінках цієї течії можна констатувати, що вона була все ж таки спрямована на віднайдення оптимальних форм зближення українських аристократичних верств з простим людом, гострий осуд тих, хто погано поведився з селянством. Ці прошарки, окрім чисто зовнішнього наслідування селянського побуту, супроводжувались пошануванням української мови та українського фольклору.

Одним з яскравих представників балагулів на Поділлі був А. Шашкевич, який виконував українські пісні та свої власні, написані українською мовою, писав до них музику. Навколо нього – «короля балагулів» – гуртувалась шляхетська молодь не лише Поділля, а й Волині, Київщини та інших регіонів. Загалом, попри розмаїття оцінок, можна констатувати, що балагульство було формою певного протестного руху, спрямованого проти централізаторсько-асиміляційної системи російського царизму в Україні. Цей рух був спрямований на зближення шляхетства з селянством, що було наслідком суперечностей різних прошарків в його середовищі

і недооцінку українського фактору під час польського повстання 1830–1831 рр. Широке використання балагулами української духовності у побуті і художній творчості суттєво вплинуло на поширення української свідомості в суспільстві і стало складовою суспільної еволюції в Україні, розвитку ідей національного відродження.

Балагульство було поширене на широкому українському ареалі – Правобережжя, Поділля, Волинь. Місцями зібрання балагулів були ярмарки, які мали місце у багатьох містах і містечках. Центром був Бердичів, де мали місце великі ярмарки. Побоюючись можливих утисків з боку місцевої адміністрації, шляхетська молодь з часом перебралась до Балти, куди перебрались однодумці з Херсонщини та Бессарабії.

Правобережне «балагульство» мало свою аналогію – «мочемордіє» на Лівобережжі, про яке дізнаємося з біографії Т. Шевченка Олесандра Кониського. Поява цього явища, як пише автор, була викликана тим, що «то був час, коли пригніченість життя і духу за царя Миколи були доведені до високого ступеня і коли дійсно приватній ініціативі в сфері життя громадського не можна було, як кажуть і носа показати. Се був той час, коли безпечно тільки й можна справляти “мочемордіє”», отже і тут безоглядне бенкетування, нехтування загальноприйнятими нормами поведінки та звичками було певною формою протесту проти поширення реакції імперії і в Україні зокрема.

Звичайно, ні «балагульство», ні «мочемордіє» не могли вичерпати чи підмінити собою ідейні протестні течії серед українства. У 30–40-х роках в українському суспільному середовищі з’являється нова генерація діячів, яка знову виявляє інтерес до громадського життя і політики.

Всупереч намаганням царату перетворити українську столицю на опертя русифікаторської політики, місто стає органічним центром українського суспільно-політичного і науково-культурного життя, звідки ідеї національного пробудження ширилися на всі українські землі. Київ об’єднав як колонізованих українців Правобережжя, так і зросійщених з Лівобережжя, для яких притягальним фактором став Київський університет, відкритий у 1834 р. У Києві бачимо ще на початку 40-х років гуртування національно-свідомої молоді, серед якої виділялися історик М. Костомаров, етнограф і письменник П. Куліш, історик права М. Гулак-Артемівський, етнограф П. Маркович, В. Білозерський та ін. Вони публічно демонстрували любов до України, українського народу і його культури.

У нововідкритому університеті якийсь час навчався П. Куліш, де він слухав лекції молодого професора М. Максмовича. Від останнього він перейняв захоплення Вальтером Скоттом, що позначилося пізніше на літературно-історичних творах молодого українського письменника. Однак Куліш був змушений залишити університет і перебратися до Луцька, де він розпочав інтенсивне вивчення французької та польської мов. Згодом письменник вивчив англійську, німецьку, італійську, іспанську, всі слов’янські, латинську та старосврейську мови, що дало можливість створити класичні переклади – поетичні твори високого мистецького рівня. Серед них переклади Шекспіра, Байрона, Гете, Шиллера, Гейне та ін. Вінцем був переклад Святого Письма (три чверті всього тексту, який завершили І. Нечуй-Левицький та І. Пулюй). П. Куліш недовго пробув у Луцьку і знову повернувся до Києва, звідки здійснював подорожі по місцях козацької слави, записував пісні, легенди про козаків і гайдамаків, в околицях Чигирини і у Суботіві, де зберігалась пам’ять про великого гетьмана. Занотував чимало історичних пісень та переказів.

Період 1843–1845 рр. був надзвичайно плідним і щасливим для письменника. Він видав чимало прозових і поетичних творів, зав’язав знайомства з багатьма яскравими постатями української інтелігенції, що відіграли важливу роль у його подальшому житті і творчості. Деякі з них склали таємне товариство – Кирило-Мефодіївське братство.

У 1845 р. П. Куліш перебрался до Петербурга. Тут йому патрунував ректор університету Плетньов, який ввів його у коло відомих російських письменників і відкрив можливість

друкуватись у російських журналах. Саме в цей час у часописі «Современник», який видавав Плетньов, письменник видрукував у перекладі російською перші розділи свого відомого історичного роману «Чорна рада». П. Куліш підтримував тісні зв'язки з майбутніми кирило-мефодіївськими братчиками і зокрема з Т. Шевченком, планував відбути подорож за кордон з метою вивчення слов'янських мов і перспективою стати ад'юнктом петербурзької Академії наук і обійняти кафедру слов'янських мов і літератури в університеті.

Проте, як і інші братчики, був заарештований, відправлений до Петербурга і опинився у Петропавлівській фортеці, у казематах якої перебував під час слідства. На допитах, які проводили Дубельт і Орлов, П. Куліш тримався з гідністю і відчуттям своєї правоти. Під час допитів не обійшлося без курйозів. На запитання «Що означає ваш підпис “рукою властною”, як колись підписувались українські гетьмани?» П. Куліш відповів, що «власний (а саме “власный”) означає російське – “собственный”».

Згідно з резолюцією Миколи I на допит Дубельта Куліша було ще два місяці протримано у фортеці (де він вже відбув декілька місяців), а згодом заслано в Тулу. З ним відбула і його молода дружина, сестра одного з братчиків В. Білозерського Олександра, згодом широковідома українська письменниця під псевдонімом Ганна Барвінок.

З Києвом пов'язані перші кроки суспільно-політичної діяльності Тараса Шевченка. Після свого звільнення з кріпацтва, повернувшись із Петербурга на батьківщину, Шевченко подорожує по Україні, зустрічається з селянами, знайомиться з їх побутом, а також з українською аристократичною верствою. Поет, який до болю відчув загальнонаціональне приниження, закликає до відновлення національних традицій, любові до найменшого й найбільш соціально упосліджуваного брата, палко прагне державного відродження України. «Пророчі ноти національної кобзи Шевченка, – писав Куліш про вплив поета на українське суспільство у 40-х роках, – були пророчим плачем і пророчим зиванням кобзаря кобзарів українських. Сам Шевченко зробився не тим, яким я його покинув, їдучи з України... Це вже не був кобзар, а національний пророк».

За словами Куліша, Шевченко ще до заснування Кирило-Мефодіївського товариства з'явився серед української молоді Києва неначе якийсь небесний світильник, неначе виправдання натхнення його з неба. Федір Вовк, зокрема, наголошував, що поет прибув в українську столицю «уже правдивим революціонером і до того більш в національному напрямку, революціонером, що хотів залишитись українцем і ні за що – росіянином». Зовсім не випадково під час слідства над братчиками Г. Андрузький дав оцінку Т. Шевченку як «непоміркованому представнику української партії».

Виражаючи державницькі змагання українського народу, Шевченко разом з тим неодноразово виступав прихильником слов'янського єднання. Однак його ідея братання слов'ян на противагу польському месіанізму та панрусизму була побудована на принципах національної рівності і свідчила про високу гуманність світогляду поета, який сам зазнав тяжких поневірянь, глибоко знав ціну справжньої свободи і тому нікому не бажав кайданів у будь-якій формі. Він виводить українську суспільно-політичну думку на шлях безкомпромісної боротьби з національним гнобленням та будь-якими проявами тиранії.

Надзвичайно плідними були контакти поета з представниками тогочасної української аристократичної верстви. Українська народницька історіографія і літературознавство, а згодом і радянське шевченкознавство намагались зобразити ці стосунки чорними фарбами, показати їх як антагоністичні. У висвітленні радянських науковців Шевченко ставився до української шляхетської інтелігенції як колишній кріпак до пана. Звичайно, це розходиться з історичною дійсністю. Досить назвати контакти Т. Шевченка з представниками лівобережного шляхетства 1840-х років – батьком і сином Тарновськими, Григорієм Галаганом, батьком і сином Марковичами, Андрієм Лизогубом, Олексою Капністом, сином славнозвісного Василя Капніста,

які були учасниками тогочасного українського громадсько-політичного і культурного життя і суттєво впливали на вироблення суспільної позиції Т. Шевченка. З свого боку поет своєю творчістю зміцнював національну поставу української аристократії, створював загальнонаціональне духовне підґрунтя, необхідне усім учасникам українського руху, незалежно від їх соціальної приналежності. О. Оглоблин називає осіб, які склали українське оточення Шевченка і впливали на нього як поета, людину й громадського діяча. Серед них були представники знакових аристократичних родин, які були активними учасниками історичних подій в Україні XVII–XIX ст. – гр. де Бальмени, Білозерські, Гамалії, Горленки, Гребінки, гр. Гудовичі, Галагани, Капністи, Дарагани, Дунін-Борковські, Забіли, Закревські, Капністи, кн. Кейкуатови, Кочубеї, Лизогуби, Лукашевичі, Лукомські, Максимовичі, Маркевичі, Мартоси, Новицькі, Остроградські, Рігельмани, Родзянки, Свічки, Скоропадські, Стороженьки, Тарновські, Товбичі, Тризни, Юркевичі, Якубовичі та багато-багато інших.

При цьому важливо усвідомлювати, що деякі російські контакти фактично були зв'язками українського поета усе з тією ж українською аристократією. Так знайомство Т. Шевченка з Оленою Костянтинівною Станкевич, дружиною відомого російського літератора О.В. Станкевича, кузена Т.М. Грановського, славнозвісного російського історика і громадського діяча, було фактично знайомством з представницею української аристократії. По матері вона походила з старовинної родини козацьких старшин Чарнишів. Її кузен Т.М. Грановський, хоч і народився на Орловщині, належав і по батькові, і по матері до давніх українських родів Чарнишів і Лукашевичів, мав в Україні спадковий маєток, цікавився і добре знав українську історію. В одному з листів до поета О.К. Станкевич бажає йому «вдохновения только на национальном языке, а нам всем через это много часов истинного удовольствия пребудет».

Саме тісним стосункам з українською аристократичною верствою Тарас Шевченко значною мірою завдячує формуванню своїх світоглядних і суспільних позицій. Подорожуючи Україною, поет встановлював надзвичайно плідні контакти з нащадками козацько-старшинських і шляхетських родин, які і стихійно, і свідомо несли з собою тогочасному українському суспільству давні національно-культурні традиції, розмаїту пам'ять про бурхливу добу Гетьманщини. Зокрема, Шевченкове «Чи діждемося Вашінгтона з новим і праведним законом, а діждемось таки колись» – має своїми витокami концепцію українських опозиціонерів на чолі з В. Капністом, які у своїх діях орієнтувалися насамперед на приклад «американського сепаратизму» щодо Англії. Американська аристократична опозиція шляхом збройного повстання проти влади метрополії здобула незалежність, одночасно зберігаючи свої соціальні позиції. Українській аристократії якийсь час здавалося можливим здійснити це в Україні, спираючись на підтримку Пруссії. Цілком ймовірно, що Т. Шевченко був поінформований про акцію Василя Капніста кінця XVIII ст., спрямовану на реалізацію цього задуму. Адже він тісно приятелював з сином українського опозиціонера Олексою Капністом і міг від нього запізнатися із політичними задумами батька.

Контакти Т. Шевченка з представниками української аристократії почалися ще в Петербурзі. Досить сказати, що саме поміщик Лохвицького і Лубенського повітів, нащадок відомого козацько-старшинського роду Петро Мартос, з яким поет познайомився взимку 1839–1840 рр., видав власним коштом «Кобзар» (1840). Він же познайомив Т. Шевченка з Г. Тарновським, славнозвісним меценатом і мистецтвознавцем, засновником знаменитої колекції українських старожитностей у Качанівці, яка стала засобом утвердження національної свідомості численних учасників українського відродження.

Т. Шевченко був знайомим з Аркадієм Родзянко, нащадком полтавського козацько-старшинського роду («династії» хорольських сотників), який зберігав до початку ХХ ст. свої маєтності і впливові позиції в українському суспільстві. А. Родзянко був членом «общества любителей словесности, наук и художеств» (1825), близький до декабристів і поєднував свої

опозиційні настрої, властиві певним прошаркам російського дворянства, з українським патріотизмом і запереченням російської політики в Україні. Він був приятелем Г. Державіна, О. Пушкіна, С. Аксакова і брав участь у російському літературному процесі. В той же час мав приятельські стосунки з Т. Шевченком і був відомий своїм патріотизмом. Родзianки були споріднені з козацько-шляхецькими родинами Лясевичів, Ломиковських, Оболонських, Остроградських, Старицьких (нащадками Родзianків були, зокрема, М. Старицький і Л. Старицька-Черняхівська) з виразними українськими настроями.

Взаємини Т. Шевченка з українським «панством» були неоднозначні – адже в цьому середовищі було, за висловом поета, чимало «дворян з кокардою на лобі». Проте там також не бракувало й постатей, які поєднували свій аристократизм з гуманністю, справедливістю і тактовним поводженням з селянами, високістю ідей і почуттів. За свідченням О. Кониського, Т. Шевченко мав «прости, приязні і щирі» відносини з Г. Тарновським, О. Козачковським, А. Лизогубом та багатьма іншими.

О. Кониський свідчить, що у 1847 р., виїжджаючи з Седнева, поет залишив у Андрія Лизогуба чимало своїх рукописних поетичних творів, зокрема поему «Наймичка», яку П. Куліш опублікував у II томі своїх «Записок о Южной Руси» без підпису Т. Шевченка. О. Кониський зауважує, що без переховування А. Лизогубом Шевченкових творів «Україна не побачила б ні «Наймички», ні «Стодоли», ні «Псалмів Давидових», ні чимало іншого».

Поета приваблювала як гостинність господарів садиби у Седневі, так і краса природи. Братам належав прегарний будинок, який виходив у великий сад, розкинутий на горі, яку «підперезувала» річка Снов, а за нею – мальовничі луки. Цими живописними краєвидами «упивався» геніальний український поет. 18 березня 1889 р. пожежа спалила щент головний будинок, а з ним згоріли багато книжок, стародавніх актів і мемуарів, а також чимало малюнків Т. Шевченка, які він тут залишив. Від великої панської садиби до сьогодні збереглася т.зв. кам'яниця Лизогубів, козацька будівля 1690 р. з виразними стилістичними ознаками раннього українського бароко і перебудовами другої чверті XIX ст.

Якщо коріння глорифікації Т. Шевченком гайдамаччини лежить насамперед у народних переказах (заради справедливості, однак, зазначимо, що поетові були відомі і літературні джерела про події, зокрема роман М. Чайковського «Вернигора»), то мрії поета про звільнення України від російського панування тісно перепліталися з поширеними в тогочасних українських аристократичних колах бажаннями відновлення гетьманства. Саме тому Т. Шевченко устами своїх поетичних героїв висловлював сподівання на оживлення традиційної форми національної державності: «оживуть гетьмани в золотім жупані», «в степах України – о боже мій милий – блисне булава!»

Отже, контакти Т. Шевченка з представниками української аристократії, з одного боку, суттєво впливали на вироблення його загальнонаціональної позиції, яка формувала в його свідомості державницьке бачення перспектив національного відродження і не обмежувалася проблемами захисту інтересів лише селянського соціуму. А з другого боку, своєю творчістю поет зміцнював патріотичну поставу української аристократії, створював загальнонаціональне духовне підґрунтя, необхідне усім учасникам українського руху, незалежно від їхньої соціальної приналежності.

Поетичне слово Т. Шевченка виконувало важливу функцію подолання ізоляваності верхів українського суспільства від решти українського соціуму, чого так прагнуло досягнути російське самодержавство. Виразним підтвердженням цього є свідчення про зустрічі Тараса Шевченка влітку 1843 р. з великим гуртом українського панства в салоні української поміщиці Тетяни Вільхівської у селі Мосівка Прилуцького повіту. Її перебіг переказує О. Кониський, посилаючись на спогади А. Чужбинського. Поява Т. Шевченка в аристократичному українському середовищі, його полум'яне слово в ім'я визволення України від національного гноблення були з ентузіазмом сприйняті багатьма його представниками.

Після виходу у світ «Кобзаря» поет вже був добре відомий серед згаданого товариства, й воно палко вітало його в салоні Т. Вільхівської. «Цілий день, – зазначає О. Кониський, – увага гостей була звернена на поета. Шевченко небавом став з усіма як своя людина і був наче дома. Чимало вродливенького жіноцтва читало йому з голови його власні твори. Така-то велика, така міцна сила рідного слова! Воно, наче гарячим духом огню, розтоплює, немов віск той, навіть заскорипіле серце; чистим мителем обмиває на душі бруд антинаціональний і попований організм духовний лагодить і гоїть, а на духові і моральні виразки виливає незримою цівкою цілющого бальзаму животворного! О велика-превелика вага і міць рідного слова!»

Необхідність протидії русифікаторській політиці усвідомлювало чимало представників української аристократії, яка нерідко могла відчутти на собі огидні прояви «обрусення» у поєднанні з відвертим вандалізмом, знущанням над українською духовністю. Так, у Густинському монастирі (його відвідав Т. Шевченко у 1840-х роках) присланий з Росії настоятель Паїсій понівечив у церквах монастиря все, що не вкладалося в московсько-візантійський чернечий аскетизм і деспотизм і виявляло українську окремішність. Були замазані стародавні фрески, понівечено портретне зображення опікуна українського православ'я князя Михайла Вишневецького. Так само був сплюндрований родинний склеп прилуцьких полковників Горленків, з образів зняті шати з їх гербами, а також гербом гетьмана Самойловича.

Попри всі асиміляційні трансформації частини українського панства, які вели його до інтегрування в імперську систему, чимало його представників виявляло органічне несприйняття чужої їм системи і намагалося зберегти традиційну прив'язаність до виробленого попередніми поколіннями способу життя.

Звичайно, Т. Шевченко бачив і негативні прояви соціальної поведінки українського панства і гостро реагував на всі її прояви. Адже і нащадки козацької старшини, які, за висловом О. Кониського, були отруєні «чужоземним бюрократизмом і полудою галунів», певною мірою користалися правом продавати людей. Однак поет розумів, що «корень бідування України лежить не єдине в самих тільки панах, а в загальнонаціональній і соціально-моральній темноті і панів, і людей». Саме намагання Т. Шевченка пробудити в свідомості української аристократичної верстви усвідомлення необхідності національно-визвольного чину, протягнути руку селянству заради спільної боротьби за визволення України і було продиктоване його «Посланиє до мертвих, і живих, і ненароджених земляків в Україні і не в Україні суших».

Попри гостру відразу до проявів антигуманної поведінки українського панства, які подекуди спостерігав Т. Шевченко, він, тим не менше, усвідомлював його суспільну роль і значення у визвольній боротьбі. Цього, на жаль, не розуміли пізніші діячі українського народницького руху, які заперечували суспільну значимість представників українських «експлуаторських» верств для своєї Батьківщини. Т. Шевченко не припинив контактів з цією верствою, навпаки – він весь час перебував у її середовищі, намагаючись прищепити їй розуміння загальнонаціональних цілей і необхідність стримування негативних «класових» інстинктів: «Обніміте, брати мої, найменшого брата – нехай мати усміхнеться, заплакана мати. Благословить дітей своїх твердими руками і діточок поцілує вольними устами».

Шевченкове прагнення до утвердження в українському суспільстві національної єдності і примирення між українським панством і селянством, крім усього іншого, базувалося на досить виразному соціокультурному підґрунті, яке мало своє історичне обумовлення. Ця певна близькість обох соціумів визначалася традиційною соціально-економічною спорідненістю козацького і селянського землеволодіння, яке знайшло своє найбільш повне виявлення під час визвольної війни під проводом Б. Хмельницького і тривало протягом довгого часу існування обох соціумів поряд, з відповідними взаємовпливами, у подальший історичний відтинок. Козацтво було відкритим соціумом й увібрало в своє середовище як шляхту, так і селянство

з певними традиціями обох класів-станів. Козацький побут, спосіб господарювання на землі мало чим відрізнявся від селянського. Багато в чому була спільною художня естетика як селянської хати, так і козацької оселі. Козацька старшина як новий елітарний соціум ще довго зберігала ці загальні ознаки побуту, і лише наприкінці XVIII ст. в оселях козацько-старшинської аристократії почалося вкорінення західноєвропейських художніх смаків у російській обгортці. Підтвердженням може бути, зокрема, світлина портрета прямого предка гетьмана Павла Скоропадського – Михайла Васильовича, одного з найосвіченіших людей свого часу в Україні. У другому шлюбі він був одружений з дочкою гетьмана Данила Апостола, на честь якого Павло Скоропадський назвав свого сина гетьманича. На портреті, який зберігається в Національному художньому музеї України у Києві, Михайло Скоропадський вдягнений у російське вбрання, але цей мистецький витвір має всі стилістичні ознаки української парсуни XVIII ст. із своєрідною іконописною манерою зображення обличчя портретованого, традиційним бароковим ракурсом фігури тощо.

Прикметно також, що згадана вище кам'яниця Лизогубів у Седневі також виявляла зв'язок з українською селянською архітектурною традицією – вона повторює планування селянської хати з сіньми, які ділять будівлю на дві частини. У другій чверті XIX ст. над ганком надбудовано зубчасту вежу з контрфорсами. Українські традиції, старосвітські звичаї та звички тривалий час продовжували своє життя у великопанських оселях в Україні аж до буремних подій, спричинених революцією 1917 р.

Ця близькість до українського села та його побуту була органічною у світосприйманні багатьох родин – нащадків козацько-старшинської верстви, у вихованні дітей, які не були відчужені від традиційної хліборобської праці селянина. І. Скоропадський, за свідченням його онука гетьмана П. Скоропадського, привчав його до господарювання – будівництва селянської хати, до всього циклу вирощування і збирання врожаю, його обмолочування та ін. Перебування в селянському середовищі дітей майбутнього гетьмана також стало важливим фактором у формуванні їхньої «українськості», засвоєнні рідної мови й утвердження національної свідомості.

Органічні і розмаїті зв'язки багатьох українських дворянських родин з селянським середовищем свідчили, що їх безглуздо підміняти лише «класовою боротьбою» та абсолютизувати суперечності між обома класами-станами, як це робилося російськими марксистами та їхніми українськими послідовниками.

Творчість Т.Г. Шевченка, його громадсько-політична діяльність відіграли виняткову роль в українському русі. Стихійні процеси національного відродження, пов'язані з творчістю і культурно-просвітницькою діяльністю українських романтиків, остаточно викристалізувалися у поезії Т. Шевченка у певний політичний світогляд. Як справедливо зауважував І. Франко, від часів Катерини II у кожному гуртку російських діячів і письменників серед найпрогресивніших зустрічаємо українців (згадаймо Капніста, Каразіна, Гнедича, нарешті, Гоголя та ін.). В об'єднанні російських письменників 40-х років українців уже немає, натомість українські письменники гуртуються навколо Шевченка, під його могутнім впливом формується вся новітня українська духовність. Саме Шевченко чітко окреслив її національно-політичні ідеали. До його появи українська політична думка не могла істотно впливати на народ у цілому, зрушити його з кайданів соціального й національного поневолення. Лише велич Шевченкового духу, його незрівнянного поетичного слова, всеохоплююча історична програма об'єднала усі верстви народу, всю українську націю навколо ідеї боротьби за вільну і незалежну Україну. Як видатний політичний мислитель Шевченко краще, ніж будь-хто з його оточення і сучасників, усвідомлював, що українська нація включає в себе представників усіх класів, у тому числі й дворянсько-шляхетську верству.

У 1840 р. був видрукований Шевченків «Кобзар». Його поява стала епохальною подією в українській літературі і українському національному житті в цілому. «Ця маленька книжечка, – писав І. Франко, – одразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла, немов джерело чистої холодної води, заясніла невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову». «Кобзар» містив такі твори, як «Думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Через рік виходять «Гайдамаки», а також низка поезій у Гребінчиному альманасі «Ластівка» («На вічну пам'ять Котляревському», «Причинна»).

Від часу своєї подорожі в Україну після звільнення з кріпацтва (1843) Шевченкова муза досягає свого найвищого розквіту. У цей період він створює твори, які найбільш повно характеризують його як національного поета, відбивають погляди на суспільно-політичні відносини в Україні. Серед них «Три літа», «Розрита могила», «Чигирин», «Сова», «Сон», «Єретик», «Великий льох», «Наймичка», «Кавказ», «Посланіє», «Холодний яр» та ін.

Отже попри поліцейські, цензурові та державно-ідеологічні обмеження миколаївської доби опозиційні настрої в імперії викоринити було неможливо. Політичний рух декабристів був придушений, але суспільно-політична думка продовжувала свій розвиток. У середовищі освічених верств існувало чимало гуртків, які цікавились новітньою суспільно-філософською думкою в Західній Європі та застосуванням її в Росії.

Утворились дві основні течії – слов'янофільська і західницька, кожна з яких бачила по-своєму шляхи суспільного і духовного розвитку. Слов'янофіли вважали, що самобутність російського народного духу виявлялась в особливостях його православного світосприймання, яке впливало зі східнохристиянського вчення. Принципам європейського раціоналізму і свободи особистості слов'янофіли протиставляли общинність, якій нібито невідомі класова боротьба і переважання індивідуальних матеріальних інтересів над суспільними. Розвиваючи свої внутрішні властиві їй скарби свого «народного духу», Росія могла стати зразком для Заходу. На думку слов'янофілів, Петро I перервав органічний хід російської історії і розхитав давні основи російського життя, поставивши Росію на шлях запозичення чужих для неї соціальних форм та ідей. Своє завдання слов'янофіли вбачали у зміцненні засад давнього російського життя і повернення її у колишнє самобутнє русло.

Слов'янофільство несло на собі відбиток привнесених монголами та орієнтальною Візантією поглинання особистості: селян – общиною, а вищих прошарків – державною бюрократією. Обидва соціуми були позбавлені права творення власних суспільних інститутів і повністю підпорядковувалися самодержавно-централістичній системі. Європейський індивідуалізм видавався їм анархією і джерелом усілякого соціального зла.

Між Росією і Європою існує глибокий релігійний і духовний контраст, який розмежовував духовність одного і другого світів. У Європі панує раціоналізм, який вважає безвартисним усе, що не можна вмістити у суворі розумові форми. Росія віднайшла джерело справжнього християнства у православ'ї, тоді як католицизм, а ще більшою мірою протестантизм намагаються підмінити віру розумом.

В основі різних проявів російського слов'янофільства лежить недооцінка духовності Заходу і хвороблива переоцінка в цьому контексті Росії. Найбільш виразно це засвідчив дещо пізніше Ф. Достоєвський, який змалював стан європейського суспільства після перемоги в ньому комунізму. Коли на Заході запанує темрява, буде знищена родинна спільнота, а діти виростатимуть у виховних закладах, в Росії завдяки православної вірі утвердиться світло і радість, діти виховуватимуться в сім'ї і не в кам'яних блоках, вони бачитимуть над собою голубе небо і т.п. Однак реальна дійсність після приходу до влади більшовиків склалася з точністю до «навпаки». Морально «розкладена» Європа разом зі своєю церквою зуміла з успіхом протистояти руйнівно-деструктивним течіям, які відтепер йшли зі Сходу, з території

«Святої Русі». Саме тому, що більшовизм зіграв на сутнісних струнах «російської душі» – прагненні до провіденціалізму, гегемонії у світі, він зумів надати російському імперіалізму новий імпульс і виконувати ту роль, яка була визначена Росії теорією III Риму і для якої слов'янофільські лозунги XIX століття вже були непридатні.

У цьому контексті, без сумніву, правий Чаадаєв, який стверджував, що в Росії немає дійсної, справжньої христової віри, бо православ'я утилітарно використовується на службі російського націоналізму і для політичних цілей російської держави. З огляду на це Герцен трактував слов'янофільів «як російських єзуїтів», православіє яких базується на гіпокрізії.

Фактично слов'янофіли використовували релігійне захоплення православієм для трансформації його у панрусизм, який надягав маску «істинного християнства» для реалізації національно-імперіалістичних цілей російської держави. Ідея Царства Божого на землі, яку мав реалізувати російський народ (Ф. Достоєвський), мала служити виправданням насильства над народами, що населяли імперію, у тому числі й над українцями. Більш послідовно висловлювався Катков, який вже не звертався до релігійних чеснот для звеличення російського народу, а спирався на приналежну йому фізичну потугу, тобто російську державу, яка була для нього втіленням найглибших прагнень «народа-богоносця».

Український суспільний рух дав свою відповідь на появу російського слов'янофільства і водночас намаганням утвердити російський і польський месіанізм. У січні 1846 р. у Києві виникло таємне українське товариство – Кирило-Мефодіївське братство, яке вперше в історії українського суспільного руху висунуло низку політичних програмових завдань, спрямованих на визволення України і докорінну перебудову тогочасних суспільних відносин. Його засновниками були М.І. Костомаров – учитель однієї з київських гімназій, у майбутньому видатний український історик, син поміщика і кріпачки; М.І. Гулак – чиновник канцелярії генерал-губернатора, із малоозаможної шляхетської родини; В.М. Білозерський – з 1846 р. учитель у Полтавському кадетському корпусі, з шляхетської родини. Невдовзі членами товариства стали письменник П. Куліш, нащадок старшинського роду, студенти Київського університету О. Маркович, представник відомої старшинської родини, О. Навроцький, з шляхетської родини, В. Посяда, вихідець з міщанства, Г. Андрузький, вихідець з дрібної поміщицької родини, О. Тулуб, учитель Полтавського кадетського корпусу, М. Савич, полтавський поміщик, публіцист і педагог. У квітні 1846 р. М. Костомаров познайомився з Т. Шевченком й залучив поета до товариства.

Відсутність у його середовищі великих землевласників, аристократів, переважання середніх і дрібних поміщиків, урядовців, студентів, інтелігенції свідчили про істотні зрушення у визвольному русі, розширення його соціальної основи. Серед братчиків не було єдності щодо методів досягнення програмних цілей. Шевченко і Гулак схилилися до радикальних методів боротьби, Костомаров, Куліш, Білозерський обстоювали шлях поступових реформ, однак усі вони спільно виступали проти кріпацтва і самодержавства. Наявність суперечностей у середовищі членів Кирило-Мефодіївського братства, неоднаковість бачення перспектив і шляхів боротьби за національне визволення тим не менш об'єднували їх у схильності до поміркованості, усвідомлення необхідності компромісів для досягнення політичних цілей.

В основу концепції бачення історичного процесу було покладено християнські принципи справедливості, рівності і добра, які протиставлялись деспотичному режиму тогочасної Росії. Принцип християнської моралі лежав в основі розуміння братчиками світового історичного процесу. Його порушення, яке виражалось в узурпації влади бога царями й панами, веде народи до загибелі. Саме слов'яни зуміли більше за інші народи зберегти цей принцип. Ось чому Кирило-Мефодіївське братство ставило за мету ліквідацію кріпосного права, знищення самодержавства, станів, дворянських привілеїв, забезпечення громадянських свобод. У створенні майбутнього вільного кола слов'янських народів провідна роль, на думку братчиків, відводилась

Україні, яка в минулому ніколи не мала «ні царя, ні пана», була просякнута козацьким духом свободи. Київ мав стати столицею майбутньої федерації, де передбачалося збирати «загальний слов'янський собор».

У програмових документах Кирило-Мефодіївського братства важливе місце посіла ідея вільного співжиття слов'янських народів, кожному з яких забезпечувався вільний розвиток. Братчики бачили Україну «непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янським». При цьому геніальний Т. Шевченко устами своїх поетичних героїв висловлював сподівання на оживлення саме традиційних форм національної державності – «оживуть гетьмани в золотім жупані», «в степах України – о боже мій милий – блисне булава!» Отже попри певну нечіткість програмових засад братства щодо державного існування українців, йшлося тим не менш про відновлення національної української державності. Проте Шевченкове відчуття необхідності самостійної української держави не було властиве усім братчикам.

Пункти Статуту товариства свідчили, що братство не передбачало руйнації Російської імперії і постання нових національних держав. Йшлося про її поділ на сфедералізовані провінції, а не об'єднання організованих у держави націй. Україна, зокрема, мала бути поділена на дві провінції, кожна з яких мала стати складовою російської федерації. Центр мав переміститись до Києва, але державна мова, армія, урядові інститути залишались російськими.

М. Костомаров писав пізніше, характеризуючи політичні ідеали більшості братчиків: «Ми бажали б, щоб усі інші слов'яни злучилися з нами в один союз, навіть під скіпетром російського царя, коли той цар стане володарем вільних народів». Отже, більшість братчиків фактично залишались у полоні автономістських ідей попередньої доби, які сповідувались діячами національно-культурного відродження початку XIX ст. переважно нащадками козацько-старшинської верстви. Цю політичну обмеженість національної ідеології братчиків цілком справедливо критикував Д. Донцов. У своїй праці «Націоналізм» він зазначав, що члени товариства послідовно утверджували «симбіоз з Росією як “категоричний імператив” української національної політики». «На місце боротьби за існування став тут (у братчиків – Ю.Т.) принцип з'єднання всіх. На місце державної – наддержавна організація як ідеал. Я не говорю тут про змагання народу до самостійності: хаотично, імпульсивно Україна все стреміла до цього ідеалу; я говорю про нашу національну ідеологію, про ідеологію провідників, а вона ніколи, навіть у момент, коли хвилі національної революції били найвище, – не здобулася на ясне сформулювання самостійницького ідеалу і завжди переполовинювала чисте вино націоналізму водою “вселюдських”, засадничо угодових концепцій». Ця ідея «симбіозу з чужою нацією» на довгі роки стала визначальною і природною для учасників українського руху.

Центральним, програмовим документом братчиків були «Книги Битія Українського Народу», написані М. Костомаровим. Цю назву документ отримав при першій його повній публікації П. Зайцевим, коли у 1917 році були відкриті таємні царські архіви і стали доступними справи III відділу власної його імператорської величності канцелярії, яка вела слідство над кирило-мефодіївцями. Братчики між собою називали цей документ «Закон Божий», оскільки він мав стати основою життєвих настанов для слов'янських народів, а їх порушення, власне, і приводило до неправди і поневолення. Це був синтетичний національно-політичний твір, який мав достатньо глибоке історичне обґрунтування. Він увібрав роздуми М. Костомарова під час вивчення ним історії Сходу Європи і місця в ній народоправства, яким захоплювався вчений, переживання Т. Шевченка щодо жорстокості російського панування в Україні, ідею федерації слов'янських народів, особливо близької В. Білозерському. І над всім панувала ідея відродження минулої вольності українського народу. Ідеал братерства і соціальної рівності бачився в козацькому укладі життя, який виробила Україна. Саме тому український народ мав виконати своє месіаністичне призначення об'єднати всіх слов'ян у союзі вільних народів.

Цей український месіанізм не суперечив і своєрідному полонофільству, яке трансформувалось у «Книгах Битія Українського Народу» у чисто євангельську трактовку: «Але не згине Польща, бо її розбудить Україна, яка не пам'ятає зла і любить сестру свою так, як коли б нічого не було поміж ними».

Зміст і форма викладу документа свідчить, що він призначався не лише для учасників товариства, але й для широкого загалу. Схема світової та української історії була представлена у популярному викладі, і так само у спрощеній формі викладалося бачення братчиками процесів перебудови політичного устрою.

Попри певні запозичення з Міцкевичової «Книги народу польського та пілігримства польського», на думку більшості дослідників, «Книги Битія» є самостійним твором, який має виразно український характер. Водночас він гармоніює з усіма іншими документами братства, а також розмаїтою творчою спадщиною його членів. Це дає підставу вважати «Книги Битія» визначною пам'яткою української суспільно-політичної думки першої половини XIX ст.

Кирило-Мефодіївське братство започаткувало народницьку політичну течію українського суспільного руху і відповідний напрям політичної думки. Його найбільш видатним представником був М. Костомаров, який став чільником народницької школи української історіографії. На братчиків, без сумніву, впливали нові соціальні, політичні і релігійні ідеї Західної Європи, а також національного відродження слов'ян, зокрема «Книги народу польського та пілігримства польського» Адама Міцкевича, революційна польська пропаганда, опозиційна налаштованість вчорашніх представників козацько-старшинської верстви. Водночас, попри гуманізм багатьох носіїв слов'янофільства, вплив його московського відгалуження фактично став гальмом у виробленні більш чіткої концепції національної державності. Це торкалося, зокрема, світоглядних концепцій П. Куліша, які підпорядковували поняття влади поняттю правди і вбачали в українському панстві, гетьманах і старшині, їх державницьких устремліннях лише «неправду».

Така оцінка була обумовлена ідеалізацією кирило-мефодіївцями українського селянства, притаманною їм антиміською налаштованістю, яка була властивою багатьом представникам українських шляхетських і козацько-старшинських родин, тісно зв'язаних із сільським побутом. Це стало підставою для формування в українській суспільній думці XIX – початку XX століть концепції народного, аграрного соціалізму. В його основі лежала уява селянства про його право на майно багатіів і необхідність євангельського зрівняння бідності і багатства. Значною мірою поштовх подібним ідеям дав своєю творчістю Пантелеймон Куліш, який вважав, що саме селянське життя відповідає божим заповідям, і тому необхідно проповідувати селянську філософію, що має своїм корінням Євангеліє. Для письменника хутір став втіленням оптимального виявлення національного середовища українців, яке давало їм можливість протистояти ворожим діям влади й урбанізації, пов'язаних з наступом Росії на українську ідентичність.

Хуторська система, яка поширилася в Україні від початків козацької колонізації XVI–XVII століття, була загальнонаціональним соціально-економічним надбанням, яка об'єднала в собі різні соціуми – дрібну і середню шляхту, козацьку старшину, рядових козаків, міщан і селян. На кінець XVIII – початок XIX століття кількість хуторів на теренах Слобідської України і Малоросійської губернії становила не менше 6000. У своїх пошуках ідеальної України П. Куліш зрештою оселився разом з дружиною О. Білозерською на хуторі Мотронівка, життя в якому мало дати йому можливість реалізувати ідеали, закладені в прадавніх українських традиціях. Ці ідеали він висловив у збірці російськомовних статей та україномовних художніх творів «Хуторская философия и удаленная от света поэзия». Письменник бачив майбутнє України саме в хутірському способі життя, оскільки саме хутір, село зберігало національні цінності, які є вічними і сталими, незалежними від мінливості міського життя. «Треба містам

розсипатися на села, на хутори і з'їздитися лише до контор на засідання на короткий час, ніяк не згаджуючись у велетенських скоповищах многолюдства, не утворюючи дорожнечі, не наживаючи рівнодушності до незаможних, не розриваючи сусідських зв'язків із селянами – лише тоді бідність як-небудь зрівнялася б з багатством».

Ці селяноцентричні погляди П. Куліша справили суттєвий вплив на М. Драгоманова, який уявляв українців як «мужицький народ», в якому домінують «сільські громади». Саме останні мають стати перешоосною в утвердженні соціалізму, суспільства, де панує «безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство людей і товариств».

Подібне бачення було також властиве радикально налаштованим громадівцям, зачинателям українського соціалістичного руху, зокрема, С. Подолинському, якого вважають предтечею сучасного економічного мислення. Для нього самоврядні сільські громади, які формуються на традиційних моральних принципах, завдяки тісному зв'язку з землею і хліборобством накопичують сонячну енергію, яка є не лише економічною, але й моральною категорією і є невід'ємною складовою сільського буття.

Кирило-мефодіївці встановили зв'язки з польськими революціонерами, литовською революційно налаштованою молоддю, налагодили контакти з відомими вченими – прихильниками відродження слов'янських народів В. Ганкою, П. Шафариком та ін. Однак навесні 1847 р. за доносом студента Петрова учасники братства були заарештовані, вивезені до Петербурга, ув'язнені і заслані до різних міст Росії. Найтяжчої кари зазнали Т. Шевченко, якого віддали у солдати із забороною писати і малювати, і М. Гулак, засланий на довгі роки на Кавказ.

Допит братчиків, який здійснювали шеф корпусу жандармів граф О. Орлов, начальник його штабу Л. Дубельт, пролив світло на визначальні суспільні позиції Кирило-Мефодіївського братства, його найважливіші політичні цілі. Прикметно, що члени братства підтвердили свою орієнтацію на зразок «американського сепаратизму» як засіб у боротьбі з російським самодержавним централізмом. Саме Сполучені Штати могли стати зразком для ймовірної слов'янської федерації, якщо не вдалося б реалізувати відновлення козацької державності. Подібне бачення виразно засвідчив Ю. Андруський, визначаючи дві головні мети товариства. «Главная цель, – повідомив він під час допиту, – соединение славян воедино, принимая за образец Соединенные Штаты или нынешнюю конституционную Францию; частная при ней существования цель малороссийская – восстановление гетманщины, если можно, – отдельно (желание тайное), если нельзя, – в Славянщине. Представителем главной цели: Костомаров умеренно; полный ею (ее, цели?) последователь – Гулак. Представителем малороссийской цели поэт Шевченко и Кулиш, в высшей степени умеренный – Посяда, казенный крестьянин; он только и думал, что о крестьянах».

Саме небезпека з боку представників «малороссийской цели» найбільше непокоїла бюрократично-політичних езекуторів російської імперської машини. У доповіді царю О. Орлов наголошував, що саме з цього боку можуть мати місце найгірші наслідки для російського централізму. Він зауважував, що «украинофилы увлекаются пылкой любовью к родине», і радив вжити каральні заходи насамперед проти них. «Ибо мысли последних о восстановлении народности их родины могут повести малороссию, а за ними и других подвластных России народов, к желанию существовать самобытно».

Можна стверджувати, що Кирило-Мефодіївське братство засвідчило виникнення першої модерної політичної організації, яка поставила своїм завданням національне визволення українського народу, хоча й пов'язувала його з ефемерним завданням загальнослов'янської свободи. Поява братства, Шевченків політичний максималізм як українська програмова засада продемонстрували російській централістично-асиміляторській, бюрократичній системі спроможність українців відродити свою власну суспільну думку і здатність здійснити відповідні

організаційні кроки для її реалізації. Ось чому російський самодержавний режим знищив цю спробу української політичної реанімації у самому зародку. Знадобилось чимало часу і зусиль для того, щоб знову відродити українську політичну окремішність і спрямувати українство на шлях послідовної боротьби за національне і соціальне визволення, творення власної державності.

У другій чверті XIX ст. суспільно-політичний рух в Російській імперії розвивався в умовах кризи бюрократично-кріпосницької системи, формування нових суспільних верств, які шукали шляхів радикальної перебудови суспільства. У політичну боротьбу дедалі більше втягувалась різночинна інтелігенція. В її середовищі зароджувалась ідеологія, яка передбачала революційне повалення самодержавства і знищення кріпосництва шляхом селянської революції. Активно виступаючи проти кріпосницького рабства, різночинні революціонери пройшли шлях від просвітництва до радикального демократизму і соціалізму. Переважна більшість з них стояла на позиціях революційної перебудови Росії на основі селянської общини.

При цьому далеко не всі представники російської інтелігенції, в тому числі т.зв. революційної демократії, зуміли подолати національний егоїзм і усвідомити необхідність вільного політичного розвитку народів імперії, у тому числі й українців. З одного боку, мали місце прояви поваги до історії, культури, мови українського народу, які відбилися у творах К. Рилєєва, О. Герцена, М. Бакуніна, Д. Писарева, М. Михайлова. З другого боку, не бракувало проявів відкритого шовінізму, погордливого ставлення до української національної культури. «Ми, великороси, – писав М. Чернишевський у 1861 р., – не можемо похвалитися, що завжди були справедливі у своїх літературних відносинах із малоросами. Ще зовсім недавно російська література дивилась на спроби надати літературного значення малоросійській мові іноді із зневажливою посмішкою, іноді прямо з ворожістю».

Чернишевський, який не уберігся від суб'єктивних оцінок української культури, з часом визнав свої помилки і публічно виявляв до неї прихильність. Цього не можна сказати про В. Белінського, який негативно ставився до української мови і літератури, брутально перекручував українську історію.

У 40-х роках XIX ст. В. Белінський відгукнувся на появу праці М. Маркевича «История Малороссии» у такий спосіб: «Малороссия никогда не была государством, следовательно, и истории, в строгом значении этого слова не имела. История Малороссии есть не более как эпизод в царствовании царя Алексея Михайловича. История Малороссии – это побочная река, впадающая в большую реку русской истории. Малороссияне всегда были племенем и никогда не были народом, а тем более – государством... Так называемая Гетманщина и Запорожье несколько не были ни республикой, ни государством, а были какою-то странною общиною на азиатский манер... Этот народ отлился и закалился в такую неподвижно-чугунную форму, что никаким образом не подпустил бы к себе цивилизацию ближе, чем на пушечный выстрел... Слившись навеки с единокровной ей Россиею, Малороссия отворила к себе дверь цивилизации, просвещению, искусству, науке, от которых дотоле непреодолимою оградю разлучал ее полудикий быт ее».

Такий погляд речника російської «революційної демократії» на український історичний процес є ідеологічною підставою і для переважної більшості сучасних російських політиків, які не сприймають державної незалежності України. Шовіністична сутність суспільної позиції російських слов'янофілів була продемонстрована одним з її лідерів О. Хомяковим. У листі до Ю. Самаріна він охарактеризував програму Кирило-Мефодіївського товариства як «нелепость и отсталость». Для цього речника російського шовінізму прояв самостійної політичної позиції українських діячів означав, що «малороссиян обуяла политическая дурь... Не знаю до какой степени было преступно заблуждение бедных малороссиян, а знаю, что бестолковость их очень ясна. Время политики миновало».

Цей страх і відчуття небезпеки самостійної політичної позиції українського руху були притаманними російській інтелігенції і неодноразово демонструвалися суспільству. На превеликий жаль, і українська суспільна думка, як вище зазначалось, тривалий час перебувала в полоні хибних уявлень щодо історії та традицій власної державності, фактично пропагуючи відмову від боротьби за державно-політичну самостійність. Зокрема, В.Б. Антонович стверджував, що український народ «цілком позбавлений державного інстинкту: він не тільки не складав окремої держави, але добровільно відхилив утворення її у той момент, коли історичні обставини давали для того можливість (в половині XVII в.). Малоросія увійшла в склад Російської держави добровільно, без завоювання й боротьби і внаслідок цього привнесла в нову державу лише почуття любові і єднання, без усякої тіні роздратування або озлоблення». Таке бачення історичного шляху українців, фактично перегукувалось із шовіністичним баченням В.Белінського, і лягло в основу народницької автономістсько-федералістичної концепції, яка домінувала в середовищі більшості учасників українського руху XIX ст. і протрималась до кінця 1917 року.

Особливо прикро вражає цинізм, продемонстрований В. Белінським у ставленні до поезії Шевченка, що картала царя, царицю, самодержавний режим у Росії, і взагалі до самої долі поета. «Я не читав цих пасквілів, і ніхто з моїх знайомих їх не читав, – писав він у листі до П. Анненкова, – але певен, що пасквіль на імператрицю мусив бути обурливо гидким... Шевченка послали на Кавказ солдатом. Мені не шкода його, якби був я його суддею, я зробив би не менше. Я маю особисту ворожість до такого роду лібералів... Своїми зухвалими дрібницями вони дратують уряд...»

Не менш огидні закиди прозвучали з боку російського критика на адресу П. Куліша: «Одна худобина з хохляцьких лібералів, якийсь Куліш (яке ж свинське прізвище!)... надрукував історію Малоросії, де сказав, що Малоросія або мусить відторгнутися від Росії, або загинути...» І далі В.Белінський пише: «Ох, ці мені хохли! Адже барани – а ліберальничають в ім'я галушок і вареників із свинячим салом! І ось тепер писати нічого не можна – все викреслюють. А з другого боку, як і скаржитися на уряд? Який же уряд дозволить друком проповідувати відторгнення від нього області?»

Таким чином, у питанні про ставлення до політичної незалежності України, її вільного культурно-національного розвитку позиція значної частини російської інтелігенції мало відрізнялась від урядового курсу. І попри все ідеологи українського руху дотримувались автономістсько-федералістських засад у питанні взаємин з Росією, сподіваючись на її демократичну трансформацію в майбутньому. І Микола Костомаров, і дещо згодом Михайло Драгоманов рішуче виступали проти розірвання державних зв'язків з Росією – «сепаратизму», який все ж таки поширювався в українському суспільстві, хоча і не знайшов виразного політичного окреслення протягом усього XIX століття. Цей «сепаратизм», натомість, мав своє вираження в суспільно-політичній позиції низки польських діячів з Правобережної України, які водночас демонстрували українську лояльність. Деякі з них навіть перейшли в український табір, інші – залишались на межі між польськими та українськими національними інтересами. Щиро люблячи землю свого етнічного походження, вони вірили у можливість рівноправних стосунків українців і поляків у майбутній відновленій польській державі. Зразком для них була Гадяцька угода XVII століття, яка мала утвердити федеративну польську державу у складі трьох рівноправних компонентів – Польщі, Литви і України (Великого Князівства Руського).

Ідею української державності в тісному зв'язку з Польщею передбачав реанімувати представник давнього полонізованого українського аристократичного роду князь Адам Чарторийський. На початку століття він був близьким дорадником імператора Олександра I і міністром закордонних справ Російської імперії. Під час польського повстання 1830–1831 рр. очолив тимчасовий повстанський Уряд, який намагався відновити Польщу в її історичних

кордонах. Виїхавши у Францію, він очолив консервативно-аристократичний табір польської еміграції, який мав виразно протиросійське спрямування. Навколо А. Чарторийського сформувався гурт польських українофілів, які продовжили тенденцію української школи у польському письменстві і козакофільстві в польському шляхетсько-магнатському середовищі. Князь виношував ідею відновлення української козацької державності у Великій Україні, яка мала укласти федеративні зв'язки з Польщею. Під час Кримської війни А. Чарторийський намагався включити українців в антиросійську акцію.

Одним з яскравих представників «польського українства» був Францішек Духінський, який народився у спольщеній українській родині в Правобережній Україні. Від 1834 р. він мешкав у Києві, про що засвідчив у низці своїх праць польською мовою – «Duchiński Kijowianin» і французькою – «Duchiński de Kiew». У 1846 р. він прибув до Парижа, де увійшов до гуртка «українських» співробітників князя Адама Чарторийського – лідера польської аристократичної еміграції.

Під час революційних подій 1848 р. Духінський перебував як представник князя в Італії, згодом виїздив до Стамбула, де пробув до 1855 р. Йому належала ідея створити український журнал, який мав пропагувати концепцію польсько-українського партнерства у боротьбі проти Росії. Журнал мав поширюватись у Галичині через Угорщину і у Великій Україні – через Одесу. Однак реалізувати задум не вдалося. Духінський нав'язав контакти з низкою французьких вчених і літераторів, у середовищі яких вів активну пропаганду необхідності боротьби з російською загрозою європейській цивілізації. Він обстоював концепцію загальноєвропейської федерації на чолі з Францією, яка мала спрямовуватись проти Росії. Духінський вважав, що коріння історичного конфлікту між Польщею і Україною, з одного боку, і Росією, з другого, лежить у расовій площині, оскільки, на його думку, росіяни є не слов'янського, а «туранського» (азіатського) походження і привласнили собі етнонім українців і білорусів. Московія, хоча й засвоїла слов'янську мову, але зберегла своє фінсько-угорське і татарське підложжя. Саме на цих расових суперечностях, кочового в своїй суті російського етносу і прив'язаного до своєї землі – українського базується конфронтаційна сутність українсько-російських відносин на протязі усєї їх історії. Протилежний характер, на його думку, мали українсько-польські взаємини, які нібито демонстрували органічне поєднання двох арійських етносів.

Піднесена оцінка Духінським українського національного пробудження XIX ст. поєднувалась із намаганням привернути до нього увагу як до фактору опору російському наступу проти народів Європи. В одному із звернень до них він закликав: «На Дніпро! На Дніпро! До Києва! О, народи Європи! Там ваша згода, бо саме там малороси ведуть боротьбу проти Москви на захист своєї і європейської цивілізації». Ця позиція звучить абсолютно актуальною в наш час, вона засвідчує, що традиційний опір України наступу Росії на західноєвропейську цивілізацію буде тривати доти, доки на Заході не усвідомлять нарешті, яку загрозу несе світу російська експансія.

Попри штучність і надуманість деяких етногенетичних тверджень Духінського, його пропагандистська діяльність сприяла викристалізації ідеї української національної незалежності і подолання беззастережного панування федералістсько-автономістської концепції в українському русі.

До кола польських українофілів належав також Іполіт Терлецький, яскравий представник давньої української шляхетської родини з Волині, яка дала українській спільноті Кирила Терлецького, одного з творців Берестейської унії 1596 р. Як учасник польського повстання 1830–1831 рр. І. Терлецький після його поразки емігрує до Галичини, якийсь час перебуває у Кракові, а згодом знаходить притулок у Франції. Тут він опиняється у колі діячів, близьких до князя А. Чарторийського, знайомиться з графом Монталамбером, французьким політиком

ліберально-католицького спрямування, поетами А. Міцкевичем і Б. Залеським. У 1842 році він був висвячений на священника у католицькому обряді і невдовзі отримав ступінь доктора богослов'я. І. Терлецький висунув ідею об'єднання східних церков з Римом за умов збереження останніми своїх обрядів і церковних традицій. Своє бачення унійного союзу він виклав у меморандумі, який був переданий папі Пію IX. Римський понтифік прихильно сприйняв усі пункти меморандуму і зокрема пропозицію створення українського католицького патріархату. Водночас папа під час однієї з аудієнцій І. Терлецького дозволив йому повернення до уніатського обряду його предків. Ця ініціатива покликала до життя у 1847 р. Східне товариство унії церков у Римі на чолі з кардиналом Франзоні, секретарем товариства став І. Терлецький.

У 1849 р. він опублікував політичну програмну брошуру «Слово русина до всіх братів слов'янської гілки про слов'янські справи». Державницька концепція І. Терлецького передбачала створення слов'янської федерації, побудованої на демократичних засадах і християнських принципах. Україна-Русь мала посісти в ній відповідне місце як її рівноправна держава. У 1852 р. за рекомендацією А. Міцкевича І. Терлецький був прийнятий Луї Наполеоном, тоді президентом Франції, а також встановив зв'язки з іншими впливовими державними і світськими діячами. Метою його зусиль була активізація діяльності Східного товариства у Римі, яке отримало нове життя у створенні аналогічного товариства в Парижі у 1850 р. Почесним президентом нового Східного товариства унії всіх християн Сходу став архієпископ Парижа Сібур, президентом – герцог Луї Кадор де Шампаньї, син державного секретаря часів Наполеона I, віцепрезидентом – І. Терлецький. Зусиллями Терлецького у Парижі була відкрита перша католицька церква східного обряду ім. св. Кирила і Мефодія, парохом якої став її засновник. Водночас під його керівництвом був заснований Інститут для виховання священників-місіонерів східного обряду.

І. Терлецькому вдалося налагодити контакти з галицькими діячами Г. Яхимовичем, Я. Головацьким, Г. Шашкевичем, які сприяли його діяльності. Під час Кримської війни 1853–1856 рр. діяч був причетний до формування козацького корпусу при французькій армії для участі у бойових діях на боці союзників.

У своєму баченні української історії І. Терлецький дотримувався погляду про її окремішність і самобутність. Він вважав, що Україна, приєднана до Литви, а потім до Польщі, завжди зберігала свої самобутні риси. Водночас він категорично висловлювався «проти фальшивого включення руської народності, історії та літератури у народність, історію та літературу російську». «Російський уряд, – зазначав він, – радий був би вмовити всіх і самих русинів (українців – Ю.Т.), що вони завжди були одне й те саме з росіянами, а російські письменники, які черпають натхнення від уряду або пишуть під страхом кари або цензури, навипередки стараються поширити ту думку. Це – грабунок, якого допускається російський уряд на полі літератури й історії, рівний тому, який він здійснює на загарбаних землях».

Терлецький вважав вкрай необхідним налагодження українсько-польської співпраці, яка мала стати основою вимріяної ним всеслов'янської федерації. Польща, на його думку, була лідером «латинських» слов'ян, а Україна – слов'ян греко-латинської традиції. Роблячи акцент на усіх аспектах зближення київської церкви з Римом, він вважав, що східне католицтво, зберігаючи греко-слов'янську обрядовість і вірність вселенській церкві, має створити духовну основу майбутньої федерації.

Позицію України в цьому процесі подібно до кирило-мефодіївських братчиків він відносив до визначальної у слов'янському світі. На його думку, «розташування Русі-України в самому серці Слов'янщини, нарідчя, що найбільше наближається до материнської мови й тому найзрозуміліше досі для всіх інших слов'ян, винесення Києва на найвище духовне становище, так що у Слов'янщині східного обряду він став майже тим, чим є Рим для всієї Божої Церкви...»

Україна-Русь, яка частково вже є католицькою, на думку І. Терлецького, не зуміла утримати в католицькій єдності всі слов'янські племена, але їй «призначено привести всю Слов'янщину слов'янського обряду до католицької єдності й очоловати її духовний розвиток» в історичній перспективі.

Програмні положення історико-політичної концепції І. Терлецького, так само як і Ф. Духінського, попри чималі відмінності багато в чому перегукувались з ідеями кирило-мефодіївців. Ця спільність мала своїми витокami розповсюдження у східноєвропейських країнах середини ХІХ ст. ідей демократичного народолюбства, всеслов'янського федералізму, соціального християнства у поєднанні з національно-релігійним месіанізмом. І «Слово русина...», і програма кирило-мефодіївців ніби доповнювали одна одну і виповнювали свою місію як адекватну відповідь обох частин України на виклик часу.

Хоча ідеям І. Терлецького не судилося справити такий вплив на український рух, як концепціям братчиків, тим не менш вони відіграли надзвичайно важливу роль у розвитку української політичної думки. І. Франко, зокрема, оцінював творчу спадщину І. Терлецького, попри усі її вади, як «найблискучішу», «найширше задуману публіцистичну продукцію українського ума в цілих 50-х роках», продиктованих «великим талантом» і гарячим та «не фальшивим запалом і любов'ю до України». Великий Каменяр зумів побачити у «Слові русина...» ідеї, які пізніше знайшли свій розвиток у кращих публіцистичних публікаціях М. Драгоманова 30 років потому.

Вказані народолюбські і федералістичні концепції з певними корекціями фактично були на ідеологічному озброєнні українського руху від 40-х років аж до революційних подій 1917 року. Про життєвість ідей Терлецького свідчить, зокрема, його концепція українського патріархату в рамках католицької церкви, яка неодноразово притягала до себе увагу багатьох представників української духовності новітнього часу.

До групи польських українофілів входив також Михайло Чайковський, який належав до польського шляхетського прошарку на Житомирщині. Він також брав участь у польському повстанні 1830–1831 рр. і після його поразки емігрував до Парижа. Він з величезним пієтетом ставився до українського козацтва, яке було темою його численних літературних творів та предметом його суспільно-політичних зацікавлень.

Чайковський, людина польської культури, водночас пов'язував свою польськість з ідеєю вільної України, яку він бачив федеративною частиною реставрованої Речі Посполитої. Завдання реалізувати Гадяцьку угоду, яка передбачала трансформацію польської держави у три рівноправні складові, було центральним положенням політичної ідеології польських українофілів. Воскресіння козацької України було для М. Чайковського втіленням найвищих життєвих ідеалів і мало загальноєвропейське значення.

Важливою складовою його світоглядних позицій, як і інших польських українофілів, була ідея слов'янського єднання. Але на відміну від Духінського, він визнавав приналежність росіян до слов'янського світу. Столицею останнього, на його думку, також мав стати Київ. М. Чайковський зблизився з лідером польської аристократичної еміграції князем А. Чарторийським, за його дорученням вирушив до Стамбула і близько тридцяти років перебував у Турецькій імперії. Метою його діяльності була організація повстання в Україні проти Росії, головним фактором якого мало стати українське задунайське козацтво. До нього мали також долучитися кубанські і донські козаки. Щоб одержати офіційну військову посаду в турецькій армії, М. Чайковський прийняв іслам й турецьке підданство і прибрав ім'я Садик-паші.

У ході Кримської війни він створив військовий підрозділ, у складі якого було чимало вихідців з України і задунайські козаки. Чайковський мав намір вступити зі своїм полком на терени України і підняти там антиросійське повстання. Однак здійснити цей намір не вдалося з огляду на позицію Австрії, яка окупувала дунайські князівства, і підрозділ Чайковського був відведений від кордонів з Росією.

В ідеологічній і політичній позиції згаданих діячів польського українофільства була виразна спільна ознака, яка характеризувалась антидеспотичним налаштуванням проти експансії Росії в європейському ареалі і насамперед слов'янському світі. В Україні, її волелюбних традиціях, пов'язаних насамперед з козацтвом, вони вбачали важливий фактор протистояння заборчим намірам російського імперіалізму. Романтична візія української історії водночас була цілком реалістично пов'язана з усвідомленням відрубності українського національно-культурного процесу, історичної самобутності українців.

Українські симпатії частини польської або полонізованої української шляхти намагався включити як компонент антиросійської діяльності польський консервативно-аристократичний табір на чолі з його лідером князем Адамом Чарторийським. Саме Ф. Духінський та М. Чайковський намагались допомогти князю у реалізації його планів творення козацької державності на Великій Україні напередодні і під час Кримської війни. Ця держава мала встановити федеративний зв'язок з відновленою Польщею, тоді як Галичина мала залишитись складовою останньої. Політична діяльність князя включала розрахунки на спільні дії проти російського централістичного експансіонізму.

Прикметною є близькість концепцій польських українофілів і кирило-мефодіївських братчиків до ідеї слов'янського федералізму, яка протиставлялась російському казенному панславізму. Чимало антиросійських ідей ґрунтувалися саме на концепціях польського українофільства і були взяті на озброєння українськими «сепаратистами». Варто констатувати, що підґрунтям українських симпатій, які виявляли окремі представники польської чи полонізованої шляхти в Україні, був їх територіальний патріотизм, який пізніше став важливим компонентом державницької концепції В'ячеслава Липинського. Ця суспільна верства хоча і залишалась у цілому на польських національно-державницьких позиціях, проте вона виявляла щиру відданість Україні і чимало прислужилась до формування української політичної окремішності, протистояння російському централізму і його політиці національного гноблення неросійських народів.

ХРОНІКА

21–22 квітня 2017 р. Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, Київський національний лінгвістичний університет, Волинський інститут ім. В. Липинського МАУП, Затурцівський меморіальний музей В'ячеслава Липинського провели Міжнародну наукову конференцію «Державницький імператив В'ячеслава Липинського: до 135-річчя від дня народження» (Луцьк – Затурці). Вона включала роботу двох секцій: «Український консерватизм і проблеми державотворення» (голова – Самойленко О.П., кандидат політичних наук, директор Волинського інституту ім. В. Липинського МАУП); «В'ячеслав Липинський в громадсько-політичному житті України» (голова – Осташко Т.С., кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України). Пропонований збірник вміщує низку статей, підготовлених до конференції. Автори висловлюють переконання, що творча спадщина В. Липинського як складова організованого українського консерватизму зробила надзвичайно важливий внесок у теоретичне окреслення і практичну реалізацію ідеї національної державності в новітній період історії України.